

Өзбекстан Республикасы жоқары хэм орта арнаўлы билимлендириў министрлиги

Өзбекстан Республикасы аўыл хэм суў хожалығы министрлиги

Ташкент мәмлекетлик аграр университети

Нөкис филиалы

Зоотехния факультети

«Жақлаўға рухсат етилди»
«Зоотехния» кафедрасы баслығы
_____ С. Ешмуратова
«_____» _____ 2013 жыл.

**«Мүлик» хожалығы шәраятында көк реңли қаракөл
терилериниң сапасын жақсылаў усылларын үйрениў
atamasindag`i**

ПИТКЕРИЎ ҚӘНИЙГЕЛИК ЖУМЫСЫ

Orinladi: 5620600 –«Zootexniya» ta`lim bag`dari
pitkeriwshi 4-kurs studenti
ЮСУПОВ САЛАМАТ

Basshi: A/x.i. k.

Ж. Сапарбаев

Insan xizmeti qa`wipsizligi
bo`limi boyinsha ma`sla`ha`tshi

B.N. Ramazanov

Pitkeriw qa`niygelik jumisi kafedradan da`slepki qorg`awdan o`tti. ____ sanli is qag`azi
«_____» _____ 2013 jil.

No`kis-2013 jil

Мазмуны

Кирисиў	3
I.бап.	6
1.0. Әдебиятларға шолыў	6
1.1. Қойлардың экологиялық хәм биологиялық өзгешеликлери	6
1.2. Қозылатыў мүддети, түрлери	10
1.3. Қаракөл қойларының жүн узынлығына тәсир етиўши факторлар	13
1.4. Қаракөл қойлары өнимдарлығына азықландырыўдың тәсири	15
II.бап.	18
2.0. Тәжирийбе бөлими	18
2.1. Жумыстың мақсети хәм ўазыйпалары	18
2.2. Тәжирийбе методикасы	18
2.2.1. Тәжирийбе схемасы	20
2.3. Тәжирийбе орнының климатлық сыпатламасы	21
2.4. Тәжирийбе орнының жайлаў от жемлери сыпатламасы	23
III.бап.	25
3.0. Тәжирийбе нәтийжелери	25
3.1. Қаракөл қойларының биологик қәсийетлери хәм жүн узынлығының нәсилге берилиўи	25
3.2. Рең, түс хәм реңберендиклердиң көрсетилиўи	26
3.3. Гүл өлшеми	27
3.4. Гүллердиң беккемлиги	27
3.5. Жүн таласы қапламының сыпаты	28
3.6. Әўладлардың гүл типи хәм класы	28
3.7. Қаракөл тери сыпаты	28
3.8. Әўладлардың өсиўи хәм раўажланыўы	30
3.9. Әўладлардың жасаўшаңлығы	31
3.10. Жүн өнимдарлығы	31
3.11. Экономикалық нәтийжелиги	32
3.12. Жуўмақлаў хәм усыныслар	32
IV.бап.	34
4.0. Инсан хызмети кәўипсизлиги	34
4.1. Инсан кәўипсизлигин сақлаўдағы улыўма қағыйдалар	34
4.2. Қойларды азықландырыў хәм жүн қырқыў жумысларындағы мийнет қәўипсизликлери	35
Пайдаланылған әдебиятлар	36
Қосымшалар	42

Кирисиў

Мәмлекетимизде жоқары хәм нәтийжели экономикалық раўажландырыў тийкарында әмелге асырылып киятырған реформа бүгинги күнде өзиниң нәтийжелерин көрсетпекте. Усылардан, қысқа ўақыт ишинде экономикада терең өзгерислерди әмелге асырып, аймақ дәраматларының өсиўин тәмийинлеў, нәтийжеде сыртқы саўда хәмде инвестиция процесслерин күшейттириў, аўыл хожалығын реформа қылыў, киши бизнес хәм жеке исбилерменлик кәсибин жоқары раўажландырыў, банк дизими хызметин бекемлеўде әҳмийетли жеңислер қолға киритилди. (Каримов. И.А. 2009). Соннан келип шығып, жеке жәрдемши, дийхан хәм фермер хожалықларында шарўа малларын көбейтиўди хошаметлеўди күшейтиў хәм шарўашылық өнимлерин ислеп шығарыўды кеңейтиў бойынша қосымша иләжлар ҳаққында Өзбекстан Республикасы президентиниң ПК –842-қарары қабылланды. (Ташкент қаласы 21-апрель 2008 жыл).

Бул қарардан келип шыққан ҳалда Қарақалпақстан Республикасында қаракөлшиликти раўажландырыў баслы мәселелердиң бири болып қалды. Себеби белгили дәрежеде сүт, гөш хәм жүн жетистириў машқаласын шешиўде үлкен роль ойнайды.

Шарўашылықты раўажландырыўда қаракөлшиликтиң тұтқан орны үлкен әҳмийетли, себеби Өзбекстан Республикасының шөл, ярым шөл зоналарында қаракөлшиликти раўажландырыў олардың бас санын асырыў менен бир қатарда олардан алынатуғын өнимлер сапасын жақсылаў ҳәзирги күнниң талабына айланбақта. Қарақалпақстан Республикасының кескин континентал зонасында хәм экологиялық қыйын жағдайында арзан гөш өнимлерин жетистириў баслы мәселе болып түр. Бул мәселени орынлаўда Республиканың экономикасын көтериўде тұтқан орны үлкен.

Кейинги жылларда Республикада ислеп шығарылып атырған қаракөл терилердиң сапасы талап дәрежесинен бир қатар пәсейгенлиги, оның бәсекиге шыдам бере алмай атырғанлығы, ишки хәм дүнья базарларында

қаракөл терилеримізге болған талаптың сезилерлі пәсейіуіне алып келді. Бундай аўхалдың жүзеге келиуінің тийкарғы себеплерінің бири қаракөлшилик ширкет хожалықларында селекция хәм нәсилшилик жумысларының итибардан шетте қалғанлығынан.

Мәселен нәсилшилик жумысларының техникалық тәмийинлениуі талап дәрежесінде емеслиги, қойларды жасалма қашырыу ушын зәрүр болған қурылмалар, әсбап-үскенелер хәм химиялық материаллардың жетиспеушилиги нәсилшилик исинің пәсейіуіне алып келди. Соның менен бирге нәсилшилик хожалықлары өзлерине жүклетилген тийкарғы ўазыйпаларды, яғный нәсилдар қошқарлар таярлап, товар хожалықларын тәмийинлеуді пәсейтип жибергенликлери де тараудың раўажланыуына өз тәсирин көрсетти, ақыбетінде товар хожалықлары көплеп еркек қозыларды өсириуіге қалдырып, олардан нәсил алыу мақсетінде пайдаланып, тарауда нәсилшилик жумысларын туўры жолға қойыуда өзине тән тосық болып, өнимнің сапасын пәсейттириуіге алып келди.

Нәўбеттеги тийкарғы мәселе нәсилшилик хәм товар хожалықлары арасындағы байланысларды тәртипке салып, тек ғана нәсилшилик заводларында жетистирилген нәсилли қошқарлар менен барлық хожалықларды тәмийинлеуі лазым.

Қарақалпақстан Республикасының улыўма жер майданының 1435 мың гектары, яғный 75 % шөл хәмде тәбийй отлақлардан ибарат болып, әзелден қаракөл қасыллы қойлар өршилетуғын жайлаўлар сыпатында пайдаланылып келинген.

Қарақалпақстан Республикасында тийкарынан сур, көк хәм қара қаракөл терилери өзинің шырайлылығы, ықшамлылығы менен жәхән базарында бәрқулла жоқары бақаланып келинген.

Қаракөлшилик тарауының тийкарғы өними болған қаракөл терилерин ислеп шығарыудың тийкарғы тиреги болып қалмастан, бәлки, арзан бақалардағы гөш, жүн хәм телетин өнимлерин ислеп шығарыудың да тиреги болып есапланады.

Шөллерди өзлестіріу хәм оның тәбийий ресурсларынан ақылға уғр пайдаланыу тәжірийбеси соны көрсетеди, хәзирги дәуирде қаракөл қойларын өршитиу шөл аймақлары ресурсларынан нәтийжели пайдаланыудың бирден-бир, экономикалық жақтан тийкарланған хәм мақсетке мууапық жолы.

Бакалавр питкеріу қәнигелик жұмыстың актуаллығы – Қаракөл терилери жүн узынлығының тери сортына тәсирин терең үйрениу арқалы тери сортын жақсылау болып табылады.

Шешилиуи тийис машқалалар - Бакалавр питкеріу қанигелик жұмысында тери типин, сортын уйрениу хәм оны бонитеровка жұмысларында қоллай билиу, нәсилшилик жұмысларында қаракөл терилери жүн узынлығының ахмийетин билген халда, нәсилли қошқарлар қалдырыуда қоллау болып есапланады.

Қаракөлшилик өз тарийхына ийе болып, селекция хәм нәсилшилик методларын жаңа завод тип жаратыу усылларын, жоқары сапалы тери алыу хәм олардың ассортиментин көбейтиу болып есапланады.

Қаракөл породасы шөл хәм ярым шөл зонасының ауыр жағдайына күшли бейимлескен болып, беккем сүйек дүзиліске ийе хәм актив хәрекет (15-20 км/сутка) шыдамлылығы менен өзгешеленеди.

Бундай сапалы көрсеткишлери хәр-қыйлы тәбият жағдайларына шыдамлылығын асырады.

Бул ұазыйпаларды әмелге асырыу ушын қаракөл қойларының биологиясын, өнімдарлық қәсийетлерин, морфологиясын хәм олардан алынатуғын биринши дәрежели өними, қаракөл тери көрсеткишлерин билиу-бул тараудың болажақ қәнийгелери ушын бас мәселе есапланады.

Теманың актуаллығы Республика шаруадарлары алдына қойған баслы мәселе шаруа маллары бас санын асырыу, яғнай гөш жетістириуди көбейтиу, қойшылықты максимал семиртиу, өзине түсер бақасы арзан болған имкәниятларын табуу баслы мәселе болып табылады. Бул жөнинде қойларды жайлауда семиртиуге бағдарлау арқалы, сондай-ақ гөш өнімлерин асырыуда

таңлаў хэм саралаў усылларын жетилистириў арқалы ерисиў мумкин. Таңланған бакалавр питкериў қәнийгелик жумысының актуаллығы усыдан ибарат болып есапланады.

Теманың әҳмийети. Қаракөлшилик халық хожалығында итибарлы тараўлардың бири болып, жоқары өним дереги есапланады. Булар қатарынан арзан гөш алынады. Қосымша турде жүн жетистириў бойынша қойшылық тараўы биринши орында турады. Хәзирги күнде қойшылық пенен жеке меншик хожалықлар хэм жәрдемши хожалықлар шуғылланады. Хәзирги ўақытта Өзбекстан Республикасында бир қанша областлар қаракөлшилик пенен шуғылланады. Қаракөлшилик тараўы менен Өзбекстан шарўашылық илим изертлеў институты алымлары (проф.М.Ф Мамадалиев, 1992) хэм Самарқанд аўыл хожалығы институты алымлары тәрeпинен көплеген ислер алып барылған.

Бакалавр питкериў қәнийгелик жумысының мақсети – «Мүлик» хожалығы шәраятында көк реңли қаракөл терилериниң сапасын жақсылаў усылларын үйрениў болып табылады.

I.баб.

1.0. Әдебиятларға шолыў

1.1. Қойлардың экологиялық хэм биологиялық өзгешеликleri.

Соңғы жыллары Қарақалпақстан Республикасында қойшылықты өсириўшиликке үлкен кеўил бөлинип, бул тараў басқа жәмийетлик хэм жеке хожалықларда өсирилип атырған маллардың қатарынан орын алмақта.

Қой хэм оннан алынатуғын өнимлерге талап бизиң елимизде сондай-ақ сырт еллерде күн сайын артпақта.Усыған байланыслы барлық жерлерде қой өсириўшилик бул өз алдына, арнаўлы мал шарўашылық тараўына айналып,өз алдына қәнигелестирилген хожалыққа айландырылмақта.

Қойларды күтиў азықландырыў, олардың өнимдарлығын арттырыў, қой шарўашылығын механизацияластырыў илажлары илимий жақтан қайта исленип шығылмақта.

Россияда 1990-жылға шекемги дәуірдеги Азық-ауқат программасында

«Маллар ушын зәрүрли жайлаў мелиорацияланған жерлерде интенсив от-жем жетистириўди дүзиў ушын мүмкиншиликлер бар районларда гөш бағдарындағы мал шарўашылық тараўын раўажландырыў бойынша жұмыс күшейтилсин деп атап көрсетилген.

Қаракөлшиликти өсириў жоқарыда айтқанымыздай-ақ хақыйқатында да арзанға түсетуғын гөш, сүт, жүн хәм қаракөл тери таярлаўдың әхмийетли дереги болып есапланады. Қойлар бизиң жергиликли тәбийғый жағдайымызға көнгиш, олар далаларда, кум саҳраларында, таўлы таслы жерлеримизде, тоғайларда, қулласы жер күтим талап етпей, өз аяғынан жүрип, тиришилик етип, өрший алатуғын үй хайўанларынан есапланады.

Қойлар жыл мәўсиминиң барлық ўақытларында да жайлаўлардағы жабайы от-шөплер менен азықланып, өз азығын дүзден таўып, тиришилик етиўге укыплы хайўан. Қойлар онша көп от-жем запасын талап етпейди. Сонлықтан да олардан аз қаржы жумсап көп өним алыўға мүмкиншиликлер бар.

Республикамыздың территориясы арқа-батыс тәрәпинен кең майданды ийелеп атырған Үстирт бийиклиги хәм оның түсерликлери, шығысы Қызыл-кум саҳрасы, батысы Қара- кум жерлеринен ибарат. Ол жерлер хәм Арал теңизиниң қәддиниң төменлеп кетиўине байланыслы қурғап, суў астынан бир неше мың гектар жерлер хәм бул жерлерде өсетуғын өсимликлер қойлар ушын ең бир қолайлы жайлаўлар болып есапланады.Усылай етип Республикамыздың барлық жер жағдайын хәм ондағы экономикалық жақтан арзанға түсетуғын тәбийғый от-жемлердиң запасларын есапқа ала отырып Республикамыздан 2-3 қойшылықты өсириўши хожалықлар шөлкемлестириў мүмкиншилигине ийемиз.

Әмиўдәрья суўының бурынғы қәддине қарағанда кескин кемеийўине байланыслы, бурынғы көп майданды ийелеп атырған көллер қурғап,ол жерлерде жабайы хәм ярым путалы өсимликлер пайда болып атыр.Бурынғы жайлаў шөплериниң орнына шөлистанлыққа бейимлескен шөл өсимликлери

өсип атыр. Сонлықтанда усындай ири путалықлардан, ярым путалықлардан тикенли шөплерден толық пайдаланыўда олардың адам ушын баҳалы гөш-сүт өнимлерине айландырыў мақсетинде шөлистанлыққа бейимлескен қойларлардың бас санын көбейтиў, көпшилик жерлерден, жағдайы қолайлы регионлардан қанигелестирилген ширкетлер, жәрдемши хожалықлар шөлкемлестириў нәзерде тутылып отыр. Айырым қарамалшылық совхозлары өрис жайлаўларынан өнимли пайдаланыў ушын қойшылық пененде шуғылланса, бул елимиздің азық-аўқат программасын тез хәм жақын жыллар ишинде шешиўимизге қосқан үлесимиз болады.

Асыранды қойлардың қашан хәм қалай пайда болғанлығы хәзирги ўақытқа шекем анықланған емес, бирақ қойлар я бир жабайы ата-анадан я бир қанша ата-анадан келип шыққан болыўы итимал, деген пикирлер бар. Хәзирги ўақытта қойлардың 250 ден аслам хәр түрли породалары бар. Олардың әйемги жабайы ата-бабалары тийкарынан европаның жабайы кошқары – архар болған. Академик М.Ф.Иванов (1949-жылы) былай деп көрсетеди, яғный архар хәзирги ўақытта Каспий менен Арал теңизиниң арасында Үсиртте хәм оның таслақлы жарларында жасайды. Сондай-ақ гейпара қой породаларының пайда болыўында басқада жабайы қойлар, мысалы, азияның жабайы аргали кошқарлары да катнасқан болыўы итимал деген болжаўлар бар.

Асыранды үй қойларының клип шығыў тарийхын изертлеў жумыслары менен шуғылланыўшы, белгили илимпаз О. Ангоннус (М.Ф.Ивановтың айтыўы бойынша), қойлардың жабайы түрлерин үйге үйретип асыраўдың ең ески хәм ең әхмийетли орны қубла батыс Азия, екинши орны қубла Европа хәм үшінши орны-Орта Азия болып есапланады, деген жуўмаққа келеди, атап айтқанда усы Орта азияда жергиликли жайдары қойлар пайда болған.

«Жергиликли-жайдары» деп аталған қуйрықлы қойлар әсиресе Орта Азия республикасында – Қырғызстанда, Өзбекстанда (соннан Қарақалпақстанда), Тәжикстанда, Түркменстанда, сондай-ақ Қазақстанда тарқалған.

«Жергиликли-жайдары» қойлардың таралыуы өриси хәр түрлi климатлық тәбийғый-тарийхый хәм азықлық от- шөп жағдайларына қарай характерленеди.

Шаруашылықты рауажландыруда Қаракөлшиликтиң тутқан орны үлкен әхмийетли, себеби Өзбекстан республикасының шөл, ярым шөл зоналарында қаракөлшиликти рауажландыруы олардың бас санын асыруы менен бир қатарда олардан алынатуғын гөш өнимлери сапасын жақсылауы хәзирги күннің талабына айланбақта. Қарақалпақстан республикасының кескин континентал зонасында хәм экологиялық қыйын жағдайында арзан қаракөл гөш өнимлерин жетистируи баслы мәселе болып тур. Бул мәселени орынлауда Республиканың экономикасын көтериуде қаракөлшиликтен алынатуғын гөш өнимлериниң тутқан орны үлкен, себеби соңғы жыллары гөш өнимлери ишки базарларда қарыйдары көп болып, азық аўқат өнимлерине болған талапты қандырмақта. Сонлықтан Республика қаракөлшилери алдына қойған баслы мәселе қаракөл қойларының бас санын асыруы, қаракөл терилери менен бир қатарда гөш ислеп шығаруыды жолға қойуы хәзирги күнның талабына айланбақта. Бул машқалаларды шешиу ушын нәсилшиликте жарамсыз деп табылған қаракөл қошқарларын гөш ушын семиритиудиң оптималь мүддетлерин анықлау хәм оларды өз уақтында жарамсыз (брак) қылуы әхмийетли ўазыйпа есапланади.

Қойларды азықландыруыдың биологик қәсийетлеринен бири олардың жайлау шөплеринен кеңнен пайдаланыуы болып есапланады. Орта Азия шараятында бул дәуир 9-10 айды қурайды яғный қой хәм ешкілер от-жемге болған талабының 75-85/ жайлаудан алады.

1920 жылларда М.Ф Иванов (академик) Орта Азия май хәм гөш бағдарындағы қойлары Англия породаларынан жоқары турыуын айтқан. Қой хәм ешкілер тийқарынан жайлау хайуаны есаплансада олар ушын 100-110 күнге қыс айлары ушын таярлық қылынады.

Қойлар биологиясы, өнимдарлық көрсеткишлери бир-бирине жақсы болсада айрым өзгешеликлериде бар. Мысал ушын ешкілерде аўқат сиңируи

системасы жүдә күшли раўажланған болып ешки денесиниң узынлығынан 2 рет ишеклер узын болады.

Сонлықтан ешкилер көп муғдарда клеткалы азықларға хәм дағал азықлар менен азықланады.

Қой хәм ешкилер 1 кг тири аўырлығы ушын 5 азықлық бирлиги керек болады. 1кг қурғақ зат қурамында қойлар ушын 0.60-0.70 қошқарлар ушын 0.85-0.90 азықлық бирлиги болыўы керек. Тазаланылмаған кеткаларға талап қурғақ зат 6 айға дейинги дәўирге 13 /, 15-17 айлықда 25/ үлкен жастағы қойларда 27/. Нәсилли қошқарлар рационьнда макро хәм микро элементлер, витаминлер байланыслығы болыўы тийис. Витаминлерден А,Е қадағалап барыўы керек қошқарлардың рационь болса жасалма қашырыў дәўиринде рацион қурамы төмендегише болыўы керек.

1. Жоңышқа пишени -35-40 %
2. Суўлы азықлар – 20 %
3. концентрат - 40 %
4. овош егинлеринен гешир -0,5 кг/ суткасына

Қысыр хәм буўаз хайўанларды бағыўдың өзгешелилери төмендегише. Буўаз қойлар еки айға дейин қысыр қойлар рационьнда бағылады, себеби бул дәўирге дейин хәмле әсте ақырынлық пенен өседи.

Баханов В.А. (1989) мағлыўматы бойынша жас қозьларды азықландырыў нормасы ислеп шығылған.

Қаракөлшиликте жайлаў шараятын есапқа алған ҳалда қозьлатыў мүддети белгиленеди. Бизиң республикамыз жағдайындағы ықлым климатларын есапқа алған ҳалда орта мүддетли қозьлатыў жұмыслары алып барылады.

1.2. Қозылатыу мүддети түрлері.

1. 15 март 25 март аралығы. Бул мүддеттегі қозылатыуды ерте қозылатыу деп аталады. Бундай мүддетлер тийкарынан кубла зоналарда жайлау шараятыны жокары зүрәтти болғанда алып барылады.

2. 25 март –5 апрель. Орта қозылатыу дәуири деп аталады.

3. 5-15 апрель аралығы. Бул кеш қозылатыу дәуири деп аталады.

Илимий тәжирийбеге тийкарланған халда ерте, орта, кеш қозылатыулар тери сапасына хәм хайуанлардың физиологиялық жағдайларына тиккелей тәсир қылады. М.Д.Закиров мағлыұматларына карағанда қозылатыу мүддетлери тери сапасына төмендегише тәсир қылады.

Көпшилик қаракөлшилик хожалықларында ерте әмелге қозылатыу асырылады. Буның ушын пада структурасын көпшилик бөлими орта ямаса ортадан жокары семизлик дәрежесине ийе болыуы керек. Ерте қозылағанда (15-25 март) жасалма урықландырыу 15-25 октябрь айларында өткерилиуи керек. Жасалма урықландырыу илажы барынша тез түрде өткерилиуи яғный 7-10 күн ишинде алып барылыуы керек. Ерте қозылатыуда егизлик дәрежесинедә тәсир етип хәр 100 бас қойдан 112 қозы алыу имканиятын береді. Ал,бул көрсеткиш кеш қозылатыуда хәр 100 бас ушын 102 қозыға тең келеді. Хәм унамсыз тәрепи күн ыссы уақытлары өкпе кеселине тез шалынатугын болады яқный ерте қозылатыуға карағанда 4 / этирапында жокары болады. Тери қалдығы хәм оның ауырлығы бул мүддетке байланыссы болады. Қозылатыу мүддетине қаншама ерте болса, териси соншама жуқа жеңил хәм қатты болады. Профессор И.Н.Дячков тәрепинен Самарканд областы Карнаб хожалығында қаракөл қойларынан биостимуляторлар тийкарында гүзде қозылатыуды әмелге асырған. Апрель хәм май айларында жасалма урықландырып Октябрь айларының ақыры ноябрь айларының басында қозылатыу әмелге асырылады. Тәжирипйбе ушын 1730 бас қаракөл қойы алынып булар терип ушын сойылған хәм терисиниң сапа көрсеткиши үйренілген. Қаракөл териси құрғақлай дузлау усылы менен бирлемши ислеу берилген.

Илимий мағлыұматларға қарағанда әпиұайы қозылатыу салыстырғанда териси 1-1,2 мм қалың ал размери болса 5-12/ аралығында үлкен болған. Қаракөл терилериниң көпшилик бөлими 17-18/ әпиұайы қозылатыуға қарағанда 1 (биринши) сорт терилер азайған.

Қойларды бағыу бизиң республикамыз жағдайларынад қыс айлары 210 күн, жаз айларында болса 155 күнди қурайды. Соның ушын қыс айларынан хәр бир шәртли бас ушын 1-1,5 азық бирлиги қосымша от-жем таярланыуы керек. Бул қосымша от-жемниң 40-50/ ири от-шөпке, 30/ концентрат азыққа, қалған 18-20/ майлы азықларға (гүнжара, шолха) болыуы керек. Айырым хожалықларды механизацияластырған хожалықларда қыс айлары ушын сенаж хәм витамин уны таярланады. Бизиң шарұашылығымызда ири от-шөп бийдай сабаны, салы сабаны, жоңышқа бедеси, жантақ таярланады.

Салы хәм бйдай сабанлары қойшылықта қайта исленип берилиулери керек.

Бул сабанларды қайта ислеудиң төмендеги усылларынан пайдаланады.

1. Пуұлау ұсылы.
2. Суұда жибитиу ұсылы.
3. Хәк еритпесинде қайта ислеу,
4. Аммиак суұы менен қайта ислеу хәм сабаннан силос таярлау.

Бийдай сабанын силослау усыллары.

1- усыл рецепти.

	1,5 тонна,суұ
1 тонна сабанға	е0 кг концентрат
	10 кг диаммоний фосфат
	20 кг пор
	10 кг азықлық дузы
	5 кг мочевина

1 кг силос массасында 0,4 азық бирлиги, 1/ сұт кислотасы, 0,6/ уккус кислотасы, 24 гр сиңирилетуғын протеин.

Қаракөл қойларын жайлауда семиртіу үшін жаз айларында эфирмен жайлардан пайдаланады.

Жайлауда семирген хайуанлар гөш ислеп шығаруы балансында 1,8-2,4 мәрте арзанға түседі.

Бизиң жағдайда қаракөл қойларынан 6-7 айлық дәуірінде жайлау шараятында семиртип гөшке тапсырған мақул. Усы жаста олардың тири салмағы 35-40 кг этирапына дурыс келеді хәм сапалы гөш жетистиреди.

Гөш жетистириу үшін 500-600 бас жас хайуанлар жәмлестириледи. Суткалық рационны орташа 1,8-2 азық бирлигине тең болады. Отбивкадан айрылған қозылар 60-70 күн жайлау шараятында бағылып гөшке тапсырылады.

Бул дәуірде гөш шығымы орташа 55/ курайды хәм буннан тыскары 1,5 кг этирапында поярка жүни алынады.

2. Нәсилли хайуанлар үшін жасалма урықландыруы дәуірінде арнаулы рацион дүзиледи.

1 жылда 1 бас қой үшін товар хожалықлары 700 кг дақал азық, нәсилшилик хожалықлары 800 кг дағал азық таярлаулары керек.

Минерал затларға болған талап төмендегише.

Тири салмағы 30 кг болса 1 суткада 1 бас үшін 1,9 гр. Са, 0,9 гр. Р, 3гр. ас дузы сарыпланады. Тири салмағы хәр 10 кг нан асқан сайын 0,5 гр. (Са, 0,3 гр. Р) 1 гр ас дузы қосып барылады.

Гүйис қайтарыушы хайуанлардың протейнге болған талабын қандыруы мақсетінде 20-30/ карбамид ямаса мочевина менен алмастыруы мүмкин. Азық рационны қурамына карбамид қосыу тәжирийбелери Самарканд областының Карнаб хожалығында алып барылды. 1 бас қой үшін 1 суткадағы карбамидтиң нормасы 8 гр курайды. Хәр күни карбамидтиң қурамын 1 гр асырып барыу, соның менен бирге карбамид муғдарын анықлау керек.

1.3. Қаракөл қойларның жүн ұзындығына тәсір етіуші факторлар

Қаракөл қойлары тийкарынан дағал жүн бериуші қойлар классификациясына киреди. Бир жылда еки рет қырқылады, улыўма 2-2,5 кг жүн өнимдарлығына ийе. Республикада жетистирилген қаракөл қойлары жүн өними 80/ Россия федерациясына экспорт қылынады. Бул жерде олар қайта исленип әскерлик кийимлер тигиледи.

Түрли орталықтың қаракөл қойлардың жүнине (терисине) тәсири хәм солардың айырымларын яғный қойлардың жасы, жайлаўы, от-жем, шараятлары сондай-ақ көп жүклиликтің төл сыпатына хәм тери өнимдарлығына тәсирин көрип шығамыз.

Жаңа нәсилдің тери өнимдарлығының раўажланыўына саўлықлар хәмде нәсилдар қошқарлардың жасы үлкен тәсир көрсетеди. Әсиресе бир түрге ийе болған қаракөл қойлардан өмиринің түрли дәўирлеринде тарқалған нәсилдің тери сыпаты бир қыйлы болмайды. Пайда болған жайлаў от-жем шараятынан олар жасына қарай түрлише тәсирленеди, бул болса жүклиликтің раўажланыўы хәм теринің пайда болыўында үлкен өзгерислер пайда болыўына алып келеди. Бул өзгерислер өз нәўбетинде тери өзгериўине алып келеди, биринши сорт теринің сыпатына хәм өнимдарлықтың муғдарына тәсир көрсетеди.

Биринши мәртебе туўған саўлықлардан алынған қозылардың териси жуқа, жүни бирқанша келте, үлкен жаслы саўлықлардан алынған қозылардың териси болса мездрасының қалыңлығы хәм жүнинің ұзындығы бойынша аралық орында турса да, бирақ териси анағурлым бос хәм бир тегис емес. (Канцепольский А.С 1973)

Жүнинің жипеклиги хәм жылтырақлығы тәрепинен орташа ислеп шығарыў жасындағы хәм биринши туўған саўлықлардың қозысы жүдә жақсы деп есапланады. Олардың 90/ тен көбирек жоқары жипекли хәм жипекли, күшли хәм әпиўайы жылтырақ жүнге ийе болған. Тисине қарай брак қылынған саўлықлардан алынған қозылар бул тәрептен олардан арқада қалды. (Зокиров М.Д, Юсупов С.Ю 1992 ж).

Олар арасында онша жипекликке хэм жалтыраўықлыққа ийе болмаған дағал хэм қурғақ қалың жүнли тери көп ушырасқан. Қаракөл буйраларының сыпатындағы парқ қаракөл өнімлериниң ассортиментлери қатнасының хәр қыйлы болыўына алып келеди. (Закиров М.Д, Юсупов Ю, 1992 мағлыўматы)

Түрли жастағы қаракөл қойлар биологик қәсийети бойынша хәр қыйлы сыпатқа ийе. Олардың жайлаўлардан пайдаланыў қәбилети бир қыйлы емес, буның нәтийжесинде ана қарнындағы хәмиле болса хәр қыйлы раўажланады, бул болса қаракөл териниң таўарлық қәсийетлерине белгили дәрежеде тәсир етеди.

Қаракөл қойларын бағыў хэм сақлаў териниң қәсийетлерине тәсир етиўши факторлардан болып есапланады. Қаракөл қойлары жаңа усылда бағыў хэм сақлаў шараятынан кескин тәсирленеди. Саўлықларды әсиресе буўаз дәўиринде жетерли дәрежеде тойдырып бағыў қозылардың раўажланыўына тез тәсир етип, олардың териси қалыңласып үлкейип мездрасы қалыңласыўына, салмағы аўырласып, жүни узынласыўына, буйраласып хэм бос болып қалыўына себеп болады. Саўлықларды буўазлық дәўиринде хәр қыйлы дәрежеде бағыў хәмилениң жүниниң сыпатына тәсир етеди. Олар буўазлық дәўиринде жетерли дәрежеде бағылса қозылар тийкарынан нормал жылтырақ болған жипек хэм жүдә жипекликке ийе жүнли болып туўылады. Жақсы тойдырмай бағылғанда болса туўылған қозылардың терисинде сыпатлылық белгилери төмен болады. Жүниниң буйра сулыў болыўы семиз қозыларда ушырасады. Олар арасында қымбат баҳалы буйралыққа ийе болған тери 90/ тен, кемирек қымбатлы буйралыққа ийе тери 8 / ти қурайды. Териге баҳа берийў ўақтында қаракөл ассортиментиниң товар сыпаты анықланады.

Сондай қылып буўазлық дәўирине саўлықларды жетерли дәрежеде тойдырып хэм бир орталықта бағыў хәмилениң нормал раўажланыўы хэм хайўанлардың ырсый имканиятлары дөгерегниде жақсы тери қәсийетлериниң пайда болыўына алып келеди. Саўлықлар тойдырып бағылмаса

олардың генетик имканиятлары толық жүзеге шықпайды. Соның ушында бұған айрықша итибар берилиуі керек.

Қашырыу хәм қозылатыу мүддетлерин жайлау шараятында әмелге асырыуды шөлкемлестириу хәм тәртипке салыу хәмме уақыт қаракөлшилердин дыққат орайында болып келген. Көплеген илимпазлардың анықлауынша, жайлауда бағыу дәуиринде жақсы семирген қойлар көбирек егиз қозылатыу компаниясы жүдә қысқа мүддетлерде өткизилиуин тәмийнлейди. Жоқарыда тилге алынған барлық шаралардың мақсети мууапықлығы сөзсиз. Бирақ қойларды ерте хәм тығыз қозылатыу мақсетке мууапық екенлиги туурысында қаракөлшилер ортасында улыума пикир пайда болмаған. Гүзде тууылған қозылардың көк хәм сур қаракөл хәм биринши сорт терилери муғдары жағынан бәхәрги терилерден кейнинде турады. Биринши сорт сур хәм көк қаракөл терилер муғдары азайып кетиуине тийкарынан жүннің хәм буйралықларының кемейиуи хәм де пегментация бир қанша пәсейгенлиги хәм жүннің қурғақлығы себеп болады. (Ахметшиев А.С. 1989).

Орта Азияның шөл хәм үлкен шараятлы жайлауларында жасайтуғын қаракөл қойлар жылына бир мәрте қозылайды. Жақсы от-жем хәм жақсы жайлауларда егиз қозылау жоқары дәрежеде болып хәр бир 100 бас саулыққа 115-120 бас қозы тууры келеди. Жайлаулары онша отлы болмаған хожалықларда хәр 100 бас саулық есабында 105-110 нан қозы алынады. Саулықлардың семизлик дәрежеси олардың егиз туууына (қозылауына) үлкен тәсир етеди. Қаракөл қойлары белок хәм минерал азық затларына ийе болған жайлауларда бағылса олардың көп қозылауына имкан тууылады. Кейинги жылларда шопанлар «көп балалайтуғын» қаракөл қойлар породасын рауажландырыуға пайда қылыуға урынып келмекте.

1.4. Қаракөл қойлары өнимдарлығына азықландырыудың тәсири.

Республика қаракөлшилиги фонды 1070 мың гектардан ибарат. Жайлаулардың аўхалын жақсылау технологиясы хәм қаракөл қойларын азықландырыу пәниниң уазыйпасы - шөл хәм аўыл аймақларда тарқалған

азықлық шөптердің қасиетлерін үйреніу, жайлаулардың суу менс тэмийинлениуін, сууғарыу имаратларынан нэтийжели пайдаланыу ұсылларын ислеп шығарыу, қаракөлшиликте пайдаланылатуғын азықлық от-шөптердің мэусимлик тойымлылығы, желинетуғын резервлер муғдарын анықлау, ири шөптерден пайдаланыу нэтийжелилигин асырыу, кризиске ушыраған жайлаулардың аұхалын жақсылау, кепилленген азықлық резервлерин топлау хэм сақлау технологияларын ислеп шықарыу. Түрли жастағы хэм физиологиялық аұхалдағы, өнимдарлықтағы қаракөл қойларының азықлыққа болған талабын, нэсилли қошқарларды, валухлар, бууаз хэм ана саулықтарды, 4 айлыққа дейинги хэм оннан үлкен жастағы қозыларды, гөш ушын семизликке бағылатуғын қаракөл қойлары ушын толық дәрежели рацион дүзиу, қыс мэусиминде жайлау азықлықларына қосымша берилетуғын ири от-шөп азықлықтарын жегизиуға таярлау технологияларының нэтийжели ұсылларын ислеп шығарыу зэрүр.

Тараудың тийкарғы ислеп шығарыу қуралы хэм оның рауажланыуын белгилейтуғын нэрсе-бул жайлау. Сонлықтан, қаракөлшиликти турақлы рауажландырыу - биринши гезекте жайлаулардың аұхалы хэм хасылдарлығы менен тиккелей байланыслы. Тарау жайлау хожалығын рауажландырыуда тийкарынан 2 бағдар артықмаш етип белгилениуи лазым.

Биринши бағдар – жайлаулардан өнимли пайдаланыу – өсимлик қапламының аұхалына қарап жайлаулардан мэусимли пайдаланыу, жайлау алмасыуына толық илаж көриу, бар болған жайлау фондын, сууғарыу жолларын инвентаризациядан өткизиу хэм тэртипке салыу жайлау кризисиниң алдын алыу принциплери.

Екинши бағдар - кризиске баратырған майданларды фитомелиорациялау арқалы жоқары зүрэхэтли, түрли мэусимлерде пайдаланыуға гөзленген жасалма жайлаулар, пишензарлар хэм жайлау путазарларын пайда етиу.

Жайлаў хожалығын раўажландырыўдың екинши бағдары бир қатар шөлкемлестириў ҳәм экономикалық илажларды әмелге асырыўды талап етеди.

Усыллардан ең әҳмийетлиси шөл азықлық өсимликлериниң келешеги бар түрлериниң ҳәм сортларының туқымгершилигин шөлкемлестириў. Жақын 3-4 жыл ишинде келешекли шөл азықлық өсимлик түрлериниң туқымшылық майданларын 350 гектарға жеткизиў лазым, сол себепли каракөлшилик раўажланып атырған районларда жайлаўлардың аўхалын қадағалаўды, фитомелиорациялаў жумысларын алып барыўды күшейтиў зәрүр.

Шөл ҳәм ярым шөллерде өсетуғын өсимликлер әдетте, түрли азық группаларына бөлинеди. Хәр бир группаға бир қатар белгилери, иштейлиги, мәўсимли пайдаланыўы, тойымлылығы ҳ.т.б бойынша бир қыйлы болған өсимликлер киреди. Азықлы өсимликлердиң тийкарғы группалары эфемерлер ҳәм эфемероидлар, бир жыллық отлар, қопал отлар ҳәм путалардан ибарат. Эфемерлер ҳәм эфемероидлар группасына ыссы басланғанша пүтин вегетация процессин тамамланатуғын жүдә көп бәхәрги өсимликлер киреди. Олар бәхәрде жайлаўлардағы ең тойымлы ҳәм витаминге бай азық болып буўаз ҳәм бала емизетуғын қойлар ушын баҳалы, олар жазда куўрап қалса да қойлар ушын қымбатлы отлар.

Рең (қарабас)-эфемериод болып, саз топырақлы жерледе, әсиресе таў алды шала шөллерде кең тарқалған. Рең шөл ҳәм шала шөл жайлаўларда өсетуғын бәхәрги тийкарғы азықлы өсимлик. Оның вегетациясы ерте бәхәрде, басқа өсимликлерден ертерек басланады, айырым ўақытта гүзде көклейди. Марттың ақыры апрельдиң басында хәўиж алып өседи. Гүллей баслаған реңниң қурамында орта есапта 19/ протейн ҳәм 20,5/ целмолоза болады.

Гүллеў дәўири ақырында өсимликтин 100 кг массасында сәл кем 100 азық бирлиги, 8,5 кг протейн болады. Марттың басларында толық гүлге кирген дәўиринде өсимликтин 100 гр қурғақ массалы қурамында 28,5 мг

каротин болады, мийўелеп таўсылған ўақытта оның муғдары 23,34 мг/кг
шекем азаяды.

Илох-эфмериод өсимлик болып, кумлы шөллерде, кумлықларда өседі, бойы 10-20 см ге шекем өседі. Вегетациясы, әдетте февралдың ақырында басланады, май айында қурғап қалады. Бул өсимлик кумды беккемлейді, барлық түрдеги шарўа маллары ушын, әсиресе қой, ешкілер ушын әжайып азық есапланады.

Бәхәрде гүллеп турған илох қурамында 19/ протейн болады. Ол каратин хәм С витге бай. Вегетация дәўиринде оның қурамында 100 мг/кг каротин хәм 24,30 мг/кг С вит барлығы анықланған.

Жылтырбас - қымбатлы жайлаў өсимлик болып, дерлик хәр қыйлы боз топырақ хәм кум топырақлы жерлерде кең тарқалған. Бул өсимликлер февральдың орталарынан раўажлана баслайды. Бәхәрде витаминге бай азықлық от болып, гүллеп атырған дәўиринде қурғатылған 100 кг массасы қурамында 92,3 азық бирлиги хәм 5,4 кг протейн болады. Вегетация дәўириниң басында 100 гр қурғақ өсимлик қурамында 55 мг шамасында каротин болады.

Қоңырбас-барлық жайлаўларда кең тарқалған саз, кумлықларда жақсы өседі. Қоңырбас жоқары азықлық қәсийетке ийе болып-әсиресе вегетация дәўирин-де оның қурамында 17/ протейн, 26,3/ целлюлоза болады. Көп жаўын шашын болған жыллары қоңырбас пишен ушында орып алынады, хайўанлар ушын сиңимли от болып есапланады.

Кесте -1

Қаракөл қошқарлары ушын қыс айларында берилетуғын азық муғдары

№	Азықлық затлардың аты	өлшеми	20-30	30-40	40-50
1	Хәр қыйлы дағал азықлар	кг	4,0	4,5	5,0
2	Комбикорм	кг	0,3	0,3	0,3
3	Жантақ	кг	0,4	0,4	0,5
4	Бийдай сабаны	кг	0,6	0,1	1,0
5	Рацион қурамындағы элементлер муғдары				
6	Са	г	6	8	10
7	Р	г	4	5	6,0

9	Витамин-А Протеин	мг г	60 140	160	180
---	----------------------	---------	-----------	-----	-----

II. бап.

2.0. Тәжрийбе бөлім.

2.1. Жұмыстың мақсети хәм ұазыйпалары.

Бакалавр кәнигелик питкеріу жұмысын орынлаудың мақсети - « Мүлик » хожалығы шәраятында көк реңли қаракөл терилериниң сапасын жақсылау усылларын үйрениу болып есапланады. Алдымызға қойған мақсетти әмелге асырыу ушын төмендеги ұазыйпаларды орынлау тийис.

- хауа-рең хәм гүмис реңберенликтеги көк реңли қошқарлардан пайдаланыуда қаракөл тери белгилериниң анық болыу қәсийетлерин үйрениу;
- қайта өршитиу қәсийетлери хәм бууазлылығын анықлау;
- әуләдларының конституционал қәсийетлери хәм жасаушаңлығын анықлау;
- әуләдларының өсиу хәм рауажланыу қәсийетлерин анықлау;
- жүн өнимдарлығын анализлеу (салыстырыу);
- көк қаракөл қойларын өршитиудиң экономикалық пайдалылығын анықлау.
- Жуумақлар шығарыу хәм усыныслар.

2.2. Тәжрийбе методикасы

Тәжирийбе жұмыслары Қарақалпақстанның арқа районлары болған Тахтакөпир районының «Мулк» қаракөлшилик ширкет хожалығында алып барылды.

Көк хәм қара реңли қойлар хәм олардың әуләдларының қаракөл терилери (иззертлеу) илимий жұмыс объекти реңи бойынша хәр түрли жуплаудан алынған хауа-рең хәм гүмис реңберенликтеги нәсилли қошқарлардың әуләдларында; көк хәм қара реңли қаракөл терилер қойлардың өсиуи рауажланыу, қайта өршитиу қәсийетлери, конституциясы хәм жасаушаңлығы жүнниң муғдары хәм сыпат көрсеткишлери, қанның

муғдар көрсетишлерин үйрениў.Излениўлер Қарақалпақстан республикасының Тахтакөпир районы “Мулк” қаракөлшилик ширкет хожалығында исленди.

Излениў объект сыпатында көк реңли нәсилли қошқарлар менен қара реңли саўлықларды өз-ара жуплаўдан алынған әўладлар хызмет қылды.

Излениўдиң тәжирийбе бөлимин орынлаў ушын 2006 жылдың гүзинде тийкарынан биринши класслы жакет типли, беккем конституциялы 2,5-4,5 жаслы қара реңли саўлықлардан ибарат еки сүриў шөлкемлестирилди. Олар 2 бас ҳаўа-рең хәм 2 бас гүмис реңбереңликтеги көк реңли қошқарлар менен жасалма усылда урықландырылды.

Излениўлер ислеп шығылған схема тийкарында алып барылды. Қозылатыў мәўсиминде режелестирилген мүддете туўылған көк хәм қара қозыларды баҳалаў қолланбасына тийкарланып (Самарқанд 2000 ж.) индивидуал баҳаланады.

Алынған терилер улыўма қабыл қылынған қолланбаға муўапық (ВНИИК 1963) сортларға ажратылды.

Қойлар жыл бойы жайлаўда бирдей азықландырыў хәм сақлаў шараятында бағылды. Жайлаўға шықпаған күнлери (қыста хәм ерте баҳәрде) қойларға майдаланған дағал азық (3 бөлим) хәм жуғымлы жем (1 бөлим) араласпасынан ибарат азық бир күнде бир басқа 2,5-3,0 кг муғдарда бериледи.

Хайўанлардың тири салмағы платформалы тәрзиде өлшенеди. Хайўанлар экстерьери дене өлшемлерин алыў хәм дене дүзилиси индекслерин есаплаў жолы менен үйренилди (В. Ф. Красота, 1983). Қанның морфологиясын үйрениў ушын мойын венасынан қан алынып, қан үлгилери Тахтакөпир районы орайлық емлеўханасының лабараториясы жардеминде үйрениледи (Лабораторные исследования в ветеринарии т.1 1953).

Жүн өнимдарлығы, қырқымы муғдары, тала (көкилшалар) узынлығы, шарўашылық институтының усылы (1969) муўапық жүн үлгилеринен анализ (тахлил) қылынды.

Излениў нәтийжелериниң экономикалық жуўмағы ислеп шығарылған өнімниң пулдағы көриниси хәм оны ислеп шығарыў ушын кетген ғәражетти өз ара салыстырыў жолы менен анықланды.

Тәжрийбе схемасы

- 1- реңи
- 2- реңбәреңлик
- 3- гүл типи
- 4- гүл сыпаты
- 5- класы
- 6- конституциясы
- 7- жүн –тала сыпаты

- тири салмағы
- экстерьер
- қайта көбейиў қәсийетлери
- өмиршеңлиги
- физиологик көрсеткишлер
- жүн өнімдарлығы

- сатқ ұлчами
- масса
- сортлар

2.3. Тәжрийбе зонасына климатлық сыпатламасы.

Қарақалпақстанның арқа районлары болған Тахтакөпир районының «Мүлк» қаракөлшилиқ хожалығы жайлаўлары

1-сүрөт

Қарақалпақстанның арқа районлары болған Тахтакөпир районуның «Мүлк»
қаракөлшилик хожалығы жайлаулары

2-сүрөт

Қарақалпақстан республикасы территориясы кескин континентал
климатқа кирип қысы сууық, жаз айлары ыссы есапланады. Төрткул району
территориясы арқа батыс Қызылқум территориясына кирип тийкарынан

қумлы зоналар есапланады. Қызылқум зонасы улығұма көлеми 20 млн га. Бу зонада 3 жыллық эфемер шөптерден баслап көп жыллық сексеуиллерге дейин ушырасады. Бул зонада қойлар, түйелер ушын қымбатлы азық есапланады. Қызылқум зонасындағы бул шөптердиң зүрәәти орташа 1,0-2,5 центнер/га.

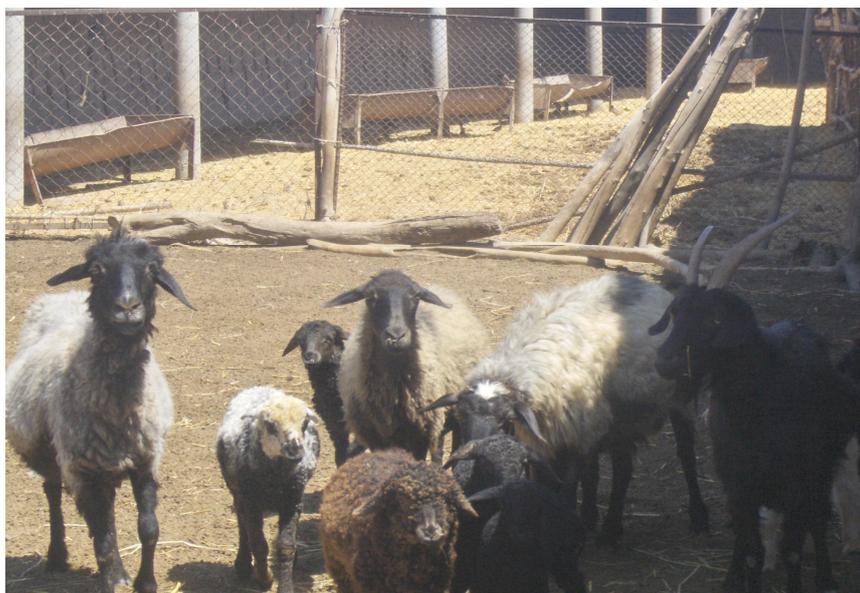
Тәжирийбе зонасының климатлық жағдайы қаракөл қойлары биологик кәсийетлерине тәсир көрсетеди. Арқа батыс қызылқум зонасының климатлық жағдайы бойынша Төрткүл метреостанциясының соңғы жыллардағы мағлығматынан көриғге болады.

Кесте-2

Көп жыллық орташа метриологиялық мағлығматты төмендеги кестеден көриўге болады.

Айлар	Орташа	Максимал	Минимал	Жаў-шашын муғд
I	-4.4	-0.6	-8.5	5.4
II	-2.6	-3.7	-7.5	3.6
III	2.3	8.9	-2.3	16.2
IV	10.2	18.0	3.7	20.9
V	21.0	29.1	12.2	7.8
VI	23.7	31.1	15.0	4.3
VII	26.6	34.0	18.1	1.5
VIII	23.6	31.7	14.8	3.1
IX	15.8	14.5	8.3	10.3
X	7.5	16.2	0.2	1.5
XI	2.1	8.0	0.7	18.5
XII	-4.3	1.3	-6.3	5.2
I жылда	10.1	16.3	4.0	88.3

Бул кестеде қызыл-қум зонасының көп жыллық орташа метриологиялық мағлығматты корсетилген.

3-сүүрет

4-сүүрет

Бир жылда орташа суўық болмаған күнлер 180 күнге тең, ең жоқары жаўын шашаын муғдары март-апрель айларына туўры келеди.

2.4. Тәжрийбе зонасының жайлаў от жемлери сыпатламасы

Қойларды өршитиў көпшилик жағынан сол районның тәбийғый-климат хәм хожалық-от жем жағдайларына байланыслы. Бул жағдайлар қой өсириўшиликте айрықша әҳмийетке ийе, себеби қойлар жылдың көпшилик мәўсимлеринде жайлаўда бағылады. Қарақалпақстан республикасының

территориясы тийкарынан алғанда шөлистан зонасына киреді. Территорияның көпшилик бөлими тегислик, Арал теңизине қарай азмаз қыямайланып барады. Батыс бөлими - шөллик, үстирт бийиклиги бар. Үстирттен кубла - шығысқа қарай Сарықамыс шуқырлығы жайласқан. Шығыс бөлим - Қызылқум шөли, Қызылқумның арқа тәрептери төбешик-дизбекли кумлар хәм бурынғы дәрьялардың кеўип қалған кең аңғарлары менен Әмиўдарьяға жақын тақалап келетуғын полосалар еспе кумлар менен өзи билдирилип тур, кубласында бурынғыдан қалған Султан Ұәис таўының ески таў қалдықтары жайласқан.

Республиканың қоныс басқан территориясының ана басы менен мына басының узақлығы арқадан кублаға қарай 500, шығыстан батысқа қарай 850 км ди ийелеп атыр.

Әмиўдарья дельтасында жаз дәўирде хаўаның орташа айлық температурасы июль айында $28,3^{\circ}$ С қа тең. Бул жерде жаўын шашын аз болады салыстырма түрдеги ләмлилик $43,4/ке$ шекем төменлейди. Үстирт жайлаўларында июль айындағы орташа айлық температура $22,5^{\circ}$ С қа тең , 22° С тан температураның жоқары көтерилиўи сийрек гезлеседи. Бул жерде хаўаның салыстырма дәмлилиги Әмиўдарьяның қуяр аяғына қарағанда әдеўир жоқары.

Жер бетинде өсетуғын өсимликлердің қурамы бойынша Қарақалпақ-станның территориясын үш жайлаў зонасына үстирт Қызылқум хәм Әмиўдарьясы дельтасы зонасына бөлиўге болады.

Бул жайлаўларды зонаға бөлиўдің тийкарғы себеби хәр қыйлы жайлаў түрлериниң болыўынан хәм бул территорияның географиялық жақтан жайласыў өзгешелигинен ибарат.

1.Қызылқум жайлаўы зонасына (бул зона да әсиресе көпшилик жағдайда ақ сексеўил хәм сексеўилге аралас басқада путалы өсимликлер өседи, топырағының қурамы хәр қыйлы). Төрткул, Беруний, Елликқала, Тахтакөпир хәм Кегейли районларының жерлерин атқарыўға болады, бул районлардың жерлеринде шөл жайлаўлық өсимликлер өседи.

2. Әмиұдарья дельтасы жайлау зонасына (бул зонада әсиресе тоғай өсімликлеринен қамыс, жыңғыл, жантақ хәм басқа өсімликлер өседи, жерлери отлақлы-батпақлы хәм кебир ашқан пишенлик топырақлы жерлер). Шоманай, Хожели, Шымбай, Мойнақ, Қанлыкөл, Қоңырат, Әмиұдарья районы хәм тоғай өсімликлерине бай Бозатау жерлери киреди.

3. Үстирт жайлау зонасы еки теңиздиң Арал хәм Каспий теңизи арасында кеңисликте жайласқан. Бул жайлау зонасының улыўма майданы 16 млн гектар Үстирт азықлығының Қубла шығыс бөлими Арал теңизине хәм Әмиұдарья дельтасына келип қосылып Қарақалпақстан республикасының территориясына киреди.

III. бап.

3.0. Тәжрийбе нәтийжелери.

3.1. Қаракөл қойларының биологик қасийетлери хәм жүн узынлығының нәсилге берилиўи.

Қаракөл қойларының биологик қасийетлеринен тийкарғысы бул конституциясы, экстерьер көрсеткишлери, тири аўырлығы болып есапланады.

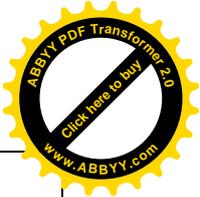
Бул көрсеткишлер бойынша нәсилге берилиўин көплеген алымлар үйренген (Куликов, 1973, Борисенко, Баранова, 1984, Ахметшиев, 1989, Турганбаев, 1993)

Төменде айырым әдебиятлар бойынша келтирилген материалларды көрип шығыўға болады.

Кесте-3

Қаракөл қойлар конституциясының нәсилге берилиў көрсеткишлери
(М.Д.Закиров мағлыўматы)

қошқар конституция	қой конституциясы	Алынған нәсил %		
		Беккем	назик	қопал
Беккем	Беккем	85,0	7,0	8,0
Беккем	Назик	65,0	35,0	-
Беккем	Қопал	70,0	-	30,0
Назик	Назик	10,0	90,0	-

Назик	Беккем	40,0	50,0	10,0
Назик	Қопал	10,0	70,0	20,0
Қопал	Беккем	60,0	-	40,0
Қопал	Қопал	10,0	-	90,0
Қопал	Назик	60,0	20,0	20,0

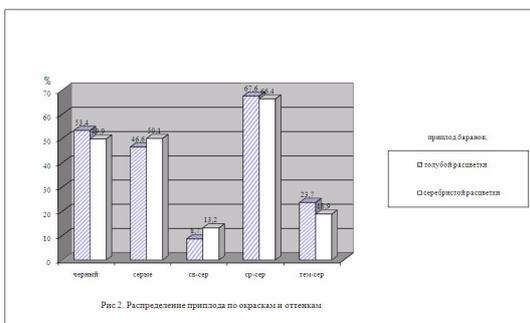
Бул кестеден ҳар қыйлы типтеги конституцияға ийе қаракөл қойларды шағылыстырыў нәтийжесинде алынған нәсилдиң конституция типлери көрсетилген.

Беккем тип пенен беккем тип шағылыстырғанда 85 % сол типге ийе қозы алынады бирақ 70% назик, 8,0% қопал типге ийе қозыларда алынады. Қаракөлшиликте нәсилшилик жумысларында тек беккем тип қошқарлардан пайдаланыў ҳәм сол типтеги қошқарларды назик ҳәм қопал типтеги қойларға қойыў арқалы биологик қәсийетлерин жақсылаў мүмкин.

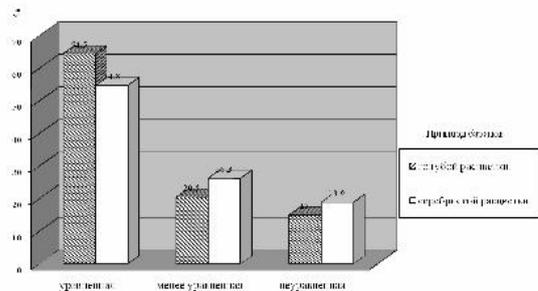
3.2. Рең, түс ҳәм реңбәреңликлердиң көрсетилиўи.

Излениўлерде қара ҳәм көк реңли қойлардың реңи бойынша ҳәр түрли жуплаў усылы қолланылып, ҳаўа рең ҳәм гүмис реңбәреңлидеги қошқарлардан пайдаланылды.

Алынған қара ҳәм көк реңли қозылар салыстырасы дерлик бирдей болып гүмис реңбәреңлидеги қошқарлар әўладында ҳаўа рең қошқарлар әўладына қарағанда ашық көк түстеги қозылар 5,0% ге көбрек ҳәм тоқ көк түстеги қозылар 4,8% ге кемрек болыды. Орта көк түсли қозылар еки топар қошқарлар әўладында гүзетилди 67,6 ҳәм 67,4% ти курайды. (4-сүўрет). Рең тегислиги бойынша ең жақсы көрсеткишлер ҳаўарең реңбәреңликдеги қошқарлар әўладларында көрсетилди (3-4 сүўрет).

5-сүўрет. Көк қозылардың реңи ҳәм реңбәреңлиги.

6- сүўрет. Көк қозылардың рең тегислиги

Хаўа-рең хэм гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар аўладларында бахал реңбәреңликлердин (хаўа-рең, гүмис, ақ түскен) шығымы дерлик тең (67,3 хэм 68,8%) болып, хаўарең реңбәреңликдеги қошқарлар аўладында усы реңбәреңликдеги қозылар 32,2% ти, яғный гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар аўладына қарағанда 10% артықлаў болды, ақ түскен, сәдеп сыяқлы хэм тоқ көк реңбәреңликлер шығымы 3,5; 2,2 хэм 5,7% ге гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар аўладына қарағанда үстинлик қылды. Гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар аўладында усындай реңбәреңликтин шығыўы 35,5 пайызды, сүтсыман хэмде полатысыман реңбәреңликлердин салыстырма салмағыи болса 6,6 хэм 6,7% дәрежеде шығыўы көрсетилген.

Еки реңбәреңликдеги қошқарлардың аўладлары да жақсы рең тегислигине ийе – 64,9 хэм 54,8% . Реңи тегис болмаған қозылар хаўарең қошқарлар аўладында 15,0% ти, гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар аўладында болса оған қарағанда 3,9% артық болыўы гүзетилди.

3.3. Гүл өлшеми. Алынған аўладлардың терисиндеги гүл сыпат көрсеткишлерин үйрениў көрсетеди 4-кесте нәсилли қошқарлардың реңбәреңлигине байланыслы болмаған ҳалда қара реңли қозылардың қәлем гүллери көк қозыларға нысбаттан узын болып, хаўа рең хэм гүмис реңбәреңликдеги топарлар арасында парк 8,7 хэм 7,5 мм ди курады ($P < 0,001$).

Хаўарең реңбәреңликдеги қошқарлардың көк хэм қара реңли қозыларының қәлем гүллериниң узынлығы бойынша, гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар аўладларынан үстинлик қылды.

4-Кесте

Қозылар терисиндеги қәлем гүллер узынлығы (мм)

Қошқарлар		аўладлардың реңи	саны дана	X±Sx	Cv
реңи	Реңбәреңлиги				
Көк	Хаўа-рең	қара	50	48,3±0,5	6,7
		көк	50	39,6±0,4	8,2
	Гүмис	қара	50	46,2±0,4	7,3
		көк	50	38,7±0,4	8,5

X-P<0,001

Қошқарлар реңбәреңлигине қарамастан, Қарақалпақстанның арқа территориясында қара реңли аўладларында көк қозыларға салыстырғанда гүл өлшеми үлкен боған қозылар азырақ (5,5 хэм 9,7%). Гүмис реңбәреңликдеги нәсилли қошқарлардың қара хэм көк реңдеги аўладлары гүллериниң ени бойынша хаўарең реңбәреңликдеги қошқарлардың тап усындай аўладларынан үстинлик қылыўы анықланды.

3.4. Гүллердин беккемлиги. Алынған аўладлар гүллериниң беккемлиги менен характерленеди (57,0 хэм 63,8) %. Нәсилли қошқарлар реңбәреңлигинен қарамастан алынған қара қозылардың көк қозыларына

салыстырғанда гүллеринің беккемлиги жақсырақ. Гүмис реңбөреңликдегі қошқарлар әўладлары арасында хаўарең реңбөреңликдегі қошқарлар әўладларына қарағанда гүллери бос хәм беккемлиги жетерли болмаған қозылар көп ушыраўы (1,0 хәм 0,7%). анықланды. Тап усындай жағдай сүүрет анықлығында да гүзетилди. Қара реңли қозылар терисинің сүүрети анықрақ көринип, бул парқ хаўарең хәм гүмис реңбөреңликдегі қошқарлардың әўладлары арасында 30,4 хәм 27,7% ти ийеледи. Хаўарең реңбөреңликдегі қошқарлардың қара хә гүллеринің көк реңли қозылары гүмис реңбөреңликдегі қозыларға салыстырғанда гүл сүүрети анықлығы бойынша 5,4 хәм 2,7 пайызға үстинлик қылыўы анықланды. Гүл сүүрети параллел – концентрик хәм қапталы – туўры болған қозылар қара реңде көп ушырап, 66,2 хәм 75,1 ти көк реңли қозыларда болса 43,1 хәм 37,1 пайыз болыўы гүзетилди.

3.5. Жүн-тала қапламының сыпаты. Жүн қапламының жипексименлиги хәм жалтырақлығы қаракөл тери сыпатын белгилеўши керек көрсеткишлерден есапланады. Өткизилген излениўлерден мәлим болыўынша, нәсилли қошқарлардың реңбөреңлиги әўладлардың жүн-тала сыпатына сезилерли тәсир көрсетпейди. Хаўа-рең хәм гүмис реңбөреңликдегі қошқарлардың көк реңли әўладларында қара реңли әўладларына салыстырғанда жипеклиги жетерли болмаған қозылар 2,1 хәм 1,4% көбирек, жипеклиги жетерли болған қозылар болса 3,2 хәм 2,5% ке кемирек болыўы гүзетилди. Тап усындай жағдайды жүн қапламының жалтырақлығында да гүзетилди.

3.6. Әўладлардың гүл типі хәм класы. Қаракөлшиликте нәсилшилик жумыслары қозыларды бахалаўдың жуўмақлаўшы көрсеткишлери – гүл типі хәм класына тийкарланады. Алып барылған излениўлерден мәлим болыўынша, ярым дөңгелек қәлемгүл типіндегі хаўарең хәм гүмис реңбөреңликдегі көк реңли қошқарлардан пайдаланыў олар әўладында ол ямаса бул типтегі қозылардың туўылыўына реңнің байланысы жоқлығын көрсетеди. Ярым дөңгелек қәлемгүл типіндегі қозылар 54,1 хәм 55,9% ти, ясси типли қозылар 2,6 хәм 4,4% ти, қабырғасыман типли қозылар 13,4 - 16,7% ти хәм өсикгүл типіндегі қозылар 22,2 – 27,8 пайыз болыўы анықланды.

Нәсилли қошқарлар реңбөреңлиги хәм олар әўладларының гүл типлери арасындағы парқ сезилерсиз. Хаўарең хәм гүмис реңбөреңликлердегі көк нәсилли қошқарлардың қара реңли әўладларының класслары да көк реңли қозылардан бир қанша үстинлик қылыўы гүзетилди. Улыўма алынған әўладлар арасында элита хәм биринши класслы қозылар 9,6-10,5 хәм 53,8-56,0 пайыз болыўы гүзетилди.

Сондай қылып, көк реңли нәсилли қошқарлар реңбөреңлиги менен олардың көк хәм қара реңли әўладларының гүл типлари хәм класслары арасында мәлим бир байланыслылық гүзетилмеди.

3.7. Қаракөл тери сыпаты. Қаракөл қойларының тийкрғы өними жағ туұылғын қозылардан алынған қаракөл терилери есапланады хәм олар сыпатына қарап түрлише баҳаланады. Излениўлер даўамында көк хәм қара реңли қойлардың реңи бойынша хәр түрли жуплаўдан алынған қаракөл терилердиң көлеми, салмағы хәм сортлары үйренилди. Мағлыўматлар 5-кестеде келтирилген.

Мағлыўматлар анализиниң көрсетиўинше көк хәм қара реңли әўладларының тери көлеми дерлик бир қыйлы болып бунда қара реңли терилер бираз үстинлигин көриў мүмкин (41,7 хәм 16,1 см²). Нәсилли қошқарлар реңберенлиги менен олар әўладларының тери көлеми арасында бир байланыслылық гүзетилмеди.

Қозылар терисиниң салмағы (масссы) тийкарынан жүн таласының узынлығы, тери қалыңлығы хәм көлемине байланысly. Бундай жағдайды алып барылған излениўлерде де гүзетиў мүмкин. Көк реңли қозылар терисиниң салмағы (массасы) еки жағдайда да қара реңли терилерге салыстырғанда аўыррақ болып (6,1 хәм 8,7%) ке, усындай жағдай гүмис реңберенликдеги қошқарлар әўладларының терисиниң салмағы (массасы) хаўарен қошқарлар әўладларында да гүзетилди. Алынған әўладларға салыстырғанда жоқары сыпатлы қаракөл терилер алынған болып, биринши сортлы терилер 66,6-73,3 пайызды ийеледи. Қошқарлар реңберенлиги менен әўладлардың тери сыпаты арасында исенимли парк гүзетилмеди.

3.8. Әўладлардың өсиўи хәм раўажланыўы. Хәр қыйлы породадағы хайўанларды жетискенли өршитиў мақсетке муўапық типтеги хайўанларды туўры таңлаўға, конституциясының беккемлигине, мәлим бир азықландырыў хәм сақлаў шәраятында өсиў хәм раўажланыў қәсийетлерине байланысly.

Жоқарыдағылардан келип шығып, излениўлер даўамында тәжирийбедеги қойлардан алынған әўладларда конституционал қәсийетлериниң анық болыўы да өсиў хәм раўажланыў көрсеткишлери үйренилди.

Излениўлерден мәлим болыўынша, алынған әўладлардың реңине қарамастан беккем конституциялы қозылар 74,1 хәм 78,6% ти, қопал конституциялы қозилар салмағы 14,4-21,5% ти, нәзик конституциялы қозылар болса 4,4-8,2 пайыз этирапында болыўы гүзетилди.

5-Кесте

Қаракөл терилердің сыпат көрсеткіштері (n-30)

Пайдаланылған қошқарлар		терилер рени	Тери размери, см ²		Массасы, г		Сорты, %		
рени	реңбер еңлиги		X±Sx	Cv	X±Sx	Cv	I	II	III
Көк	хаўа-рең	көк	1342,2±27,3	9,7	420,4±11,3	8,4	66,6	20,1	13,3
		қара	1384,1±30,1	10,4	396,3±19,1	9,7	70,0	23,4	6,6
	гүмис	көк	1401,6±31,3	11,1	436,6±13,7	10,3	63,3	23,4	13,3
		қара	1420,7±32,4	11,4	401,7±11,6	11,3	73,3	20,1	6,6

Әуладлардың тири салмағын үйрениу бойынша алынған мағлыұматларға (6-кесте) тийкарланып анализлеу мүмкин, қаракөл қозылардың эмбрионал дәуирде раўажланыуы рени менен байланыслы болған мәлим бир нәсил куўушылық нызам бойынша кешеди.

6-Кесте

Қозылар тири салмағының өзгеруи, кг

Рени жынысы жасы	Көк				қара			
	урғашы		еркек		урғашы		еркек	
	n	X±Sx	n	X±Sx	n	X±Sx	n	X±Sx
Туўылғанда	30	4,01±0,15	30	4,32±0,11	30	4,22±0,13	30	4,67±0,16
Анасынан айырғанда	29	25,4±0,2	28	27,2±0,3	30	26,8±0,2 ^{x)}	29	29,4±0,3 ^{x)}
1 жаста	29	31,3±0,3	-	-	29	33,4±0,4 ^{x)}	-	-
1,5 жаста	27	38,5±0,2	-	-	29	40,2±0,3 ^{x)}	-	-
2,5 жаста	25	41,3±0,3	-	-	25	42,0±0,3	-	-

X) P<0,001

Көк ренли урғашы хәмде еркек қозылар қара ренли қозылардан бираз киширек болып арадағы парк 0,31 хәм 0,45 кг ды (7,7 хәм 10,6%) болды. Ұйренилген барлық жастағы еркек қозылар урғашы қозылардан ирирек болып, пароданың орташа стандарт талапларына толық муўапық келеди.

Жасы үлкейген сайын көк хәм қара ренли қозылар тири салмағы арасындағы парк сақланып қалып, оның пәсейиу тенденциясы гүзетиледи.

Көк хәм қара ренли қозылардың барлық жасында тийкарынан дене өлшемлери арасында сезилерли парк гүзетилмеди. Қара қозылардағы сыяқлы көк қозыларда да дене өлшемлериниң өсиу тезлиги туўылғанынан анасынан айырылғанынша болған мүддетде болады. Бул дәуирде геўдениң қыя узынлығы, көкирек шукурлығы хәм көкирек айланасы тез өседи. Кейинги жаста дене өлшемлериниң өсиу тезлиги пәсейеди, бирақ 18 айлығына келип үлкен жастағы хайанлар көрсеткишиниң 80,0-85,0% көрсеткишлерине жетеди. Солай қылып, алынған мағлыұматлардың қарағанда, Қарақалпақстанның арқа регионлары шәраятында көк хәмде қара ренли қозылар нормал өсип хәм раўажланып, парода стандарты талапларына толық муўапық келеди.

3.9. Әуладлардың жасаушаңлығы. Хәзирги күнде қаракөлшиликте сүриуди қайта өршитиу дәрежеси, тараудың артып баратырған талапларына жуўап бермей атыр. Усы мүнәсебет пенен излениулерде көк хәм қара ренли қойлардың қайта өршиу қәсийетлери хәм жасаушаңлық жағдайлары үйренилди. Қойлардың бир күйлениуинде уруқланыуы 87,3% болып, олардың буўазлығы 102,9% ке тең болды. Қозылардың барлық группаларында шығым дәрежеси туўылғанынан анасынан айырылғанынша болған дәуирде ең көп болып, бул көрсеткиш көк ренли қозыларда қара ренли қозыларға қарағанда бираз жоқары, болуы анықланды.

3.10. Жүн өнімдарлығы. Қаракөл қойларының жүн өнімдарлығы олардың жасы, конституциясы, жынысы, реңи хәм басқаларға байланысly. Ол нәсиллик хәм паратипик шәраятлардың өз-ара тәсири нәтийжесинде қәлиплеседи.

Ұйренилген хәм жүн қырқымы муғдарының көрсеткишлеринен (7-кесте) мәлим болды, түрли рең, жыныс хәм хәр түрли жастағы қаракөл қойларында жүн қырқым муғдары түрлише. Соның менен бирге қырқымның ең жоқары көрсеткишлериниң еки реңдеги нәсилли қошқарларда хәм өнім муғдары гүзетилди. Қара реңли нәсилли қошқарлар көк реңли теңқорларынан 0,3 кг артық жүн бериўи анықланды. Тап усындай парк тоқлылар хәм саўлықларда да гүзетилди. Қара хәмде көк реңли қойлардың жүн қырқым муғдары 2-3 жаслығында ең көп болып, 5-6 жаслығында жүнниң 10-15% ке пәсейиўи анықланды. Биринши рет қырқылып атырған урғашы қозылардың жүн қырқым муғдарының дерлик бир қыйлы болыўи анықланды.

7-Кесте

Жүн қырқым муғдары (кг)

Реңи, жынысы хәм жасы	n бас	Бәхәрги		гүзги	
		X±Sx	Cv	X±Sx	Cv
Қара:					
Урғашы: анасынан айырғанда	25	-	-	0,75±0,02	7,3
1 жаслығында	25	0,93±0,02	7,3	-	-
2-3 жаслы саўлықлар	25	1,35±0,03	9,4	0,96±0,03	8,2
5-6 жаслы саўлықлар	25	1,20±0,02	10,1	0,90±0,03	7,9
2-3 жаслы қошқарлар	3	1,8±0,1	13,4	1,2±0,1	13,3
Күк:					
Урғашы: анасынан айырғанда	25	-	-	0,71±0,02	6,3
1 жаслығында	25	0,87±0,3	6,7	-	-
2-3 жаслы саўлықлар	25	1,21±0,04	7,1	1,02±0,03	7,3
5-6 жаслы саўлықлар	25	1,10±0,03	8,3	0,80±0,04	8,1
2-3 жаслы қошқарлар	3	1,6±0,1	10,7	1,0±0,1	10,9

3.11. Излениўдиң экономикалық пайдалылығы. Излениў нәтийжелеринен келип шыққан ҳалда Қарақалпақстан шәраятында көк реңли қаракөл қойларын өршитиўдиң экономикалық пайдасының анализи. Излениў ислеп шығарылған өнимниң (жүн, қаракөл тери) шәртли есап қымбаты хәм оны ислеп шығарыў ушын кетген моддий ғәрежетлердиң 2010 жылғы көрсеткишлери бойынша. Бул көрсеткишлер 8-кестеде келтирилген.

Излениудің экономикалық нәтижелігі

Көрсеткішлер	Өлшеу бірлігі	Қойлар реңі	
		Көк	қара
Ұйренілген қаракөл тери	дана	60	60
Соннан: I-сортлы	дана	39	43
Бир дана қаракөл теринің орташа сатыу бағасы	м. сом	13,6	11,2
Бир бас қойдан бір жылда алынған жүн	кг	2,23	2,31
1 кг жүннің орташа сатыу бағасы	м.сом	600	500
Қаракөл тери хәм сатыудан түскен қәрежет	сом	14938	12355
Бир бас қойды сақлауға кетген орташа жыллық қәрежет	сом	9600	9600
Алынған: пайда	сом	5338	2755
Зыян	сом	-	-
Рентабеллик дәрежеси	%	55,6	28,7

Кесте мағлыұматлары анализинің көрсетиуінше, көк реңли қойлардың өнимине талаптың жоқарылығы есабына (сатыу бағасы жоқары), оларды өршитиудің экономикалық пайдасы қара реңли қойларға қарағанда 26,9 пайыз жоқоры.

3.12. Жуұмақлау хәм усыныслар

Питкериу қәнийгелик жумысын орынлай отырып, алынған нәтижелерди анализлеп төмендеги жуұмақ хәм усынысқа келдик.

Қарақалпақстанның арқа регионлары шәраятында көк қаракөл қойларының биологик хәм өнимдарлық қәсийетлерин үйрениу бойынша алып барылған излениулер хәм гүзетиулер нәтижелери тийкарында төмендегише жуұмақ қылыу мүмкин:

1. Хаўарең хәм гүмис реңбәреңликдеги көк реңли нәсилли қошқарлар әуладларында көк реңли қозылардың шығымы дерлик бир қыйлы (50,6 хәм 49,9) болыуын, бунда биринши жағдайда тоқ түслердің (4,8%), екінши жағдайда болса аш түслердің үстинлиги (5,0%) анықланды. Еки жағдайда да орта көк түсли қозылар шығымының дерлик бир қыйлы (67,6 хәм 67,4%) болыуы гүзетилди.

2. Реңбәреңликлердің тери көлеми бойлап бир тегис тарқалыуы хәм қымбатлы реңбәреңликлердің улыуа муғдары хаўарең хәм гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар әуладында да дерлик бир қыйлы болып (67,3 хәм 68,8) пайыз, қара реңли қаракөл терилер пигментациясының интенсивлиги бойынша хаўарең қошқарлар әуладлары гүмис реңбәреңликдеги қошқарлар әуладынан үстинлик (3,7%) қылды.

3. Хаўарең реңбәреңликдеги наслли қошқарлардың көк хәмде қара реңли әуладлары гүмис реңбәреңликдеги нәсилли қошқарлардың әуладларынан қәлемгүллеринің узынлығы бойынша үстинлик қылды, гүллеринің ени бойынша болса керисинше жағдай гүзетилди. Гүллеринің

беккемлиги хәм сүүреттеги анықлығы дерлик бир қыйлы болып, қара реңли әўладларда бул белгилер жақсырақ көринеди.

4. Нәсилли қошқарлардың реңбереңлиги қара хәм көк әўладларының жүн-тала сыпатына сезилерли тәсир көрсетпейди, бирақ еки группадағы қошқарлардың әўладларында көк реңли қозыларда қара реңли қозыларға салыстырғанда жипеклиги хәм жалтырақлығының мәлим дәрежеде пәсейиуи гүзетилди.

5. Жаўарең хәм гүмис реңбәреңликдеги ярым шеңбер кәлемгүл типіндеги нәсилли қошқарлардан пайдаланыўда, ол ямаса бул гүл типіндеги қозылардың шығымына әўладлардың реңи тәсир етпейди, яғнай көк хәм қара қозылар саны гүл типлери шеңберинде дерлик бир қыйлы болып, қара реңли қозылар класы бираз жоқары болыўы гүзетилди.

6. Көк хәм қара реңли қаракөл терилер көлеми дерлик бир қыйлы болып, қара реңли терилер бираз үстинлик қылды (41,7 хәм 16,1 см²), нәсилли қошқарлардың реңбереңлиги менен олар әўладларының тери көлеми (размери) хәмде массасы арасында мәлим бир байланыслылық анықланбады.

7. Қара хәм көк реңли қойлар әўладларында жоқары класлы сыпатлы терилер алынып, биринши сортлы терилер салмағы 66,6-73,3% ти қурады. Нәсилли қошқарлар реңбереңлигиниң қаракөл терилер сыпаты менен байланыслылығы гүзетилмеди. Еки жағдайларда да қара реңли қаракөл қозылардың қаракөл териси сыпаты көк реңли қозылардан жоқары болыўы гүзетилди.

8. Жаңадан туўылған көк хәм қара қозылар конституциясын үйренгенде қозылардың көпшилик бөлими 74,1-78,6% ти беккем, 14,4-21,5% ти қопал хәм 4,4-8,2% ти нәзик конституциялы қозылар болғанлығы анықланды. Нәсилли қошқарлардың реңбереңлиги қозылар конституциясына тәсир етпейтуғынлығы анықланды.

9. Көк реңли еркек хәмде урғашы қозылардың туўылғанында қара реңли теңхорларынан киширек болыўы (арадағы парқ 7,7 хәм 10,6%), жасы үлкейген сайын бул парқтың сақланып қалыўы, бирақ оның пәсейиуи тенденциясы гүзетилди. Көк реңли қозылар жақсы азықландырыў хәм асыраў шәраятында болса қара реңли қозылар сыяқлы жақсы өседи.

10. Қарақалпақстан шәраятында қаракөл қойлардың буўазлығы хәм жасаўшаңлық көрсеткишлери породаның орташа талап стандартларына толық жуўап берип, бул көрсеткишлер қара реңли қойларда көк қойлардан жоқары болады. Тап усындай жағдай түрли рең, жас хәм конституция типлеріндеги қойлар қанының морфологик составындада гүзетилди.

11. Жүн қырқымы көрсеткишлери бойынша қара реңли қойлар көк қойлардан бираз үстин, сыпат көрсеткишлери бойынша көк қойлар өнимлерине талаптың үлкенлиги (жоқары) есабынан үстинлик қылыўы анықланды.

12. Көк қойлардың өнимлерине (қаракөл тери, жүн) талаптың жоқарылығы есабынан оларды өршитиўдиң экономикалық нәтийжелилиги қара реңли қойларға салыстырғанда 26,9% ға жоқары болыўы гүзетилди.

Усыныслар.

1. Қарақалпақстанның арқа регионларындағы шөл жайлауларынан пайдаланыў нәтийжелилигин асырыў мақсетинде қаракөл қойларын өршитиў территорияны кеңейттириў, көк реңли қойларды өршитиў хәм бос санын көбейттириў есабынан ислеп шығарылатуғын өним ассортиментин жақсылаў жолы менен ислеп шығарыўды модернизациялаў лазым.

2. Көк реңли қойларды өршитиў ушын, реңи бойынша түрли қыйлы жуплаўды қоллап хаўарең хәм гүмис реңбөреңликдеги көк реңли қошқарлардан пайдаланыў лазым хәм бунда белгилердин анық көриниў кәсийетлерин есапқа алып өсириўге бекем конституциялы хайўанларды қалдырыў, оларға жақсы азықландырыў хәм асыраў шәраятларын жаратыў мақсетке муўапық.

IV.баб.

4.0. Инсан хызмети кәўипсизлиги

4.1. Инсан кәўипсизлигин сақлаўдағы улыўма қағыйдалар

Мийнеткешлердин денсаўлығын қорғаў, кәўипсиз жумыс шараятларын жаратып бериў, кәсиплик кеселликлерди хәм өндириллик жарақатларды жоқ етиў Өзбекистан Республикасы хукиметиниң тийкарғы ғамхорлықларынан бири болып есапланады.

Мийнет ыызамлары кодексинде ҳаяллар мийнети, жаслар мийнети, коллективлик шәртнама, жумыс ўақты, жумыс ҳақы, мийнетти қорғаў тараўында қадағалаў хәмде басқада мәселелер шөлкемлестирилген. Сол мәселелер әмелдеги мийнет ҳаққындағы ыызамлар жобасында енгизилген.

Кәрхана хәмде мекеме баслықлары хәммеге ден-саўлық хәм кәўипсиз мийнет шараятларын жаратыў, хаўа орталығының шаңланыў хәм газланыў, шаўқым, тоңыў, нурланыў хәм мийнеттиң басқада зыянлы тәреплерин кемейтиў хәмде жоқ етиў ушын ислеп шығарыў орталықларын автоматластырыў хәм механизацияластырыўды орнатыў жүкленген.

Машина хәм механизмлер проектлери кәўипсизлик техникасы хәм ислеп шығарыў санитариясы талапларына жуўап бериўи керек. Қандайда бир жаңа машина яки механизм мийнетти қорғаў талапларына жуўап бермесе,

өндириске енгизилмейди, буған мийнет нызамында айрықша әхмик берилген.

Кәрхана басқармасы мийнетти қорғау илажларын режелестириу, материаллық жақтан тәмийинлеуи шәрт. Өз уақтында жұмысшылар хәм хызметкерлерди буйрықлар менен таныстырыуи хәм оларды ислеп шығаруи санитариясы қағыйдаларына бойсынууын тәмийинлеуи керек.

Мийнет ҳаққындағы нызамлар жыйнағында жаңа технологиялық әсбапларды, машина-үскенелерди тәминлеуде хәм кәрханаларды қайта тиклеуде мийнетти қорғау талапларының орынланыуына айрықша итибар бериледи.

Мийнет талапларына жууап бермейтуғын кәрханаларды жұмысқа түсириуге рухсат берилмейди. Саламат хәм қәуипсиз жұмыс шараятлары жаратылмаған цех, бөлим, яки кәрхананың жұмысқа түсирилиуи қадаған етиледи. Жаңа хәм қайта дүзилген ислеп шығаруи объектлеринде пайдаланыуға тапсырыу, мәмлекетлик санитария хәмде техникалық бақлау хәм кәрхананың кәсиплик аўқам комитети тәрәпинен рухсат берилмегенге шекем рухсат етилмейди. Мийнетти қорғау нызамында төмендегилер көрсетилген.

- кәрханаларда мийнетти қорғауды пайда етиу қағыйдалары, оны режелестириу хәм қаржы менен тәмийинлеу.

- қәуипсизлик техникасы хәм өндирис санитариясы қағыйдалары, соның менен бирге кәсиплик кеселликлер хәм өндирислик жарақатларынан сақланыу жеке затлары, зыянлы жұмыс шараятлары ушын жарима төлеу.

- ҳаяллардың, жаслардың хәм мийнет имканиятлары шекленгенлердиң мийнетин қорғау қағыйда хәм нормативлер.

- мийнетти қорғау тарауында мәмлекетлик хәм жәмийетлик қадағалау шөлкемлериниң хызметин тәртипке салыушы қағыйдалар.

- мийнетти қорғау нызамлары бузылғанда қолланылатуғын жууапкершилик.

Хәр жылы кәрхана, басқармасы менен коллектив арасында мийнет шараятын жақсылаў жумыс ҳақы, дем алыў уақты хәм басқада ҳуқык мәселелери ҳаққында шәртнама дүзиледи.

Коллектив шәртнамасының орынланыўын кәрхана кәсип аўқамы комитети администрация менен бирге 1-жылда 2-3 мәрте тексерип турады. Тексерий нәтийжелери жумысшы хәм хызметкерлердиң улыўма мәжилисинде қаралады. 1993-жылы Өзбекстан Республикасында мийнетти қорғаў ҳаққында нызам қабыл етилди. Онда Өзбекстан пуқаралары хәм шет еллик пуқараларда мийнет искерлиги процессинде өмирин хәм ден-саўлығын қорғаў ҳуқықына ийе, делинген. Онда инсан өмири хәм ден-саўлығы өндирис нәтийжелеринен жоқары қойылады. Мийнетти қорғаў талапларына жуўап бермейтуғын қандай да бир жойбар, жаңа яки ремонтланған кәрхана цех, машина, үскене жумысқа түсирийге рухсат етилмейди. Ислеўшилердиң өмирине қәўип туўдыратуғын объектлер тоқтатып қойылады.

4.2. Қойларды азықландырыў хәм жүн қырқыў жумысларындағы мийнет қәўипсизликлери

Қой падаларында тийкарынан мийнетти қорғаў ислери жүн қырқым дәўиринде электр энергиясынан сақланыў тийис. Жасалма урықландырыў ушын керекли үскенелер, терини кайта ислеў аспаблары электр энергиясынан куўат алып ислейди. Сонлықтан мийнет қәўипсизлиги электр энергиясынан сақланыў шаралары төмендегише.

Қойшылық падаларында электр энергиясынан кең көлемде пайдаланыўда жолға қойылғанлығы себепли электр тоғы тәсиринде орын алыўы мүмкин болған бахытсыз ўақья хәм олардан сақланыў әҳмийетли мәселелер қатарына кирип бармақта. Электр тоғының ең қәўипли тәсири соннан ибарат, бул қәўипти алдынырақ сезиў, имканияты жоқ. Соның ушында электр тоғы қәўипине қарсы шөлкемлестирийў илажларын белгилеў, тосық үскенелери менен тәмийнлеў жеке хәм жәмийет қәўипсизлик дизимлерин орнатыў жүдә әҳмийетли. Улыўма электр тоғы тәсири тек бир ғана биологиялық тәсир

менен шекленип ғана қалмастан, бәлкі электр жайы тәсири магнит майдан тәсири хәм статик электр тәсирлерине бөлинеди, олады билиў хәр бир адам ушын керек хәм зәрүрли мағлыўматлар қатарына киреди.

Қойшылық падаларында ири-от шөпти майдалаўда механизмлерден хәм электр тоғынан сақланыў.

Электр тоғынан адам организми термик, электролитик хәм биологиялық тәсир менен шекленип қалмастан, бәлким айырым органлардың күйиўи қан тамырлары, нерв хәм клеткалардың қызыўы менен, айырым жағдайда өмирге кәўип туўады.

Электролитик тәсири болса қан ямаса клеткалар составындағы дузлардың бөлиниўи нәтийжесинде қанның физикалық, химиялық қәсийетлериниң өзгериўине алып келетуғын хәрекет есапланады. Бунда электр тоғы орайлық нерв системасы хәм жүрек қан тамыр системасын кесип өтпестен, денениң айырым бир-бөлимлерине ғана тәсир етеди.(Йулдашев, 1988 йил).

Электр тоғының биологиялық тәсири бул тири организм ушын тән болған қәсийет есапланады. Бул тәсир нәтийжесинде мускуллардың кескин қысқарыўы нәтийжесинде, инсан организмдеги биоэлектрик процесслер бузылады.

Сыртқы орталықтан жоқары күшлениўдеги электр тоғы яғный инсан организмдеги биотоклар режими бузылады, нәтийжеде инсан организм тоқ урыў яғный басқарыўсыз қалған организмде өмир хәрекетиниң айырым бир функциялары орынланбай қалады.

Электр тоғынан жарақатланыўдың алдын алыўға қаратылған тийкарғы илажлар төмендегилер. Күшлениў астында болған өткизгишлерди қол жетпейтуғын етип жайластырыў, электр тармақларын айырып жайластырыў, электр қурылмалары корпусында элетр тоғының пайда болыўына қарсы иләжларды белгилеў болып есапланды.

- а) Кем күшлениўге ийе болған электр тармағынан пайдаланыў
- б) Еки бөлимли қорғаў қабықлар менен тәмийнлеў

- в) Потенциалларды теңлестириү
 - г) Жерге улап қорғау
 - д) Ноль сымына улап қойыу
 - е) Қорғауды өшириу қурылмалары
 - ж) Арнаулы электр қорғаудың дизимлеринен пайдаланыу.
- 3) Электр қурылмаларын қәуипсиз ислетиуди шөлкемлестириу.

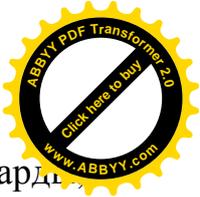
Электр тармақларын бөлек жайластырыу дегенде электр тармақларын өз-ара трансформатор жәрдемінде тармаққа бөлип жибериу түсиниледи. Буның нәтийжесінде ажыратылған тармақлар үлкен қорғау изоляциясы қарсылығына ийе болады, соның ушын өткізгишлердиң жерге қарағанда сыйымлылығы кишкене болыуы қәуипсизликти тәмийинлеуде үлкен роль ойнайды.

Қойшылық падаларында от-шөпти майдалаушы үскенелерди өз уақтында көзден кешириу, тийисли ремонт жұмысларын ислеу, хәмде профилактикалық жұмысларды алып барыу мийнет қәуипсизлигиниң тийкарғы талапларына киреди.

Жұмысшы жұмысқа кирисиуден бұрын бирнеше сауалларға жууап алыуы керек. Мәселен, оған қандай жұмыс шараяты туудырылады, қандай жеңилликлер бериледи, мийнетти қорғау қай түрде әмелге асырылады х.т.б.

Бул мәселелердиң барлығы жәмәэт шәртнамасында өз сәулелениуин тапқан. Бул шәртнама менен байланыслы усыныслар алдын мийнет жәмәәти менен кәсиплик аўқамлар комитетиниң бирлескен кеңесінде кәрхана хәкимшилигиниң қатнасыуында додаланады. Усыныслар, қосымшалар инабатқа алынғаннан ямаса қайта көрип шығылғаннан соң жәмәэт шәртнамасы кәрхананың мийнет жәмәәтиниң улыума жыйналысына додалауға киргизиледи хәм қабыллау ушын усынылады.

Мийнет кодексиниң (МК) 29-статьясына мууапық жәмәэт шәртнамасы кәрханаларда жұмыс бериуши менен хызметкер арасындағы мийнет, социаллық-экономикалық хәм кәсипке тийисли қатнасларды тәртипке салыушы хуқықый хұжжет болып табылады.

Жәмәәт шәртнамасы тәрәплердиң келисиўи менен жаңалықларды мийнет қатнастарындағы өзгерислерди есапқа ала отырып қайта қарап шығылыўы мүмкин.

Жәмәәт шәртнамасы тәрәплер қол қойған күннен ямаса шәртнамада көрсетилген мүддеттен баслап күшке киреди.

Мийнет нызамларында кәрхана басшыларының жәмәәт шәртнамасына бағынып ис тутыўы айтылған. Егер олар нызамға қайшы ис тутса нызамларда көзде тутылған тәртипте жуўапкершиликке тартылады.

Жумысқа қабыл етиўде еки тәрәплеме шәртнама дүзиледи, бул қатнас мийнет шәртнамасы түсинигин билдиреди. Мийнет шәртнамасы еркинлик негизинде дүзилип, бир тәрәп - жумыс бериўши өзине жумысшыны таңлайды, екінши тәрәп - жумысшы болса өзине жағатуғын жумысты өзиниң қәлеўине тийкарланып таңлайды.

Мийнет кодексиниң 72-статьясына муўапық мийнет шәртнамасы хызметкерлер менен жумыс бериўшилер арасында дүзилген питим болып, бул питим бойынша хызметкерлер белгили бир қәнигеликке, маманлыққа ямаса лаўазымға тийисли жумысты ишки мийнет тәртибине бойсынған жағдайда атқарыўды өз мойнына алады, ал жумыс бериўшилер мийнет нызамларына тийкарланып жәмәәт шәртнамасында хәм тәрәплердиң өз-ара питиминде көзде тутылған ис-хақыны хызметкерлерге төлеп турыў хәм мийнет шараятын тәмийнлеп бериў миннетлемесин өз мойнына алады.

Мийнет шәртнамасы еки шәртке тийкарланып дүзиледи, зәрүрлик хәм қосымша шәртлер. Зәрүрлик шәртлер тәрәплердиң келисиўи менен белгиленеди. Қосымша шәртлер кәрхананың имканиятына қарай хәрқыйлы болыўы мүмкин.

Зәрүрлик шәртлердиң қатарына жумысқа кириў хәққиндағы келисим жумыс орны, ис хәқы, жумыстың түри, кәсиби, жумысқа кириў уақты х.т.б. киреди.

Мийнет шәртнамасы жазба түрде дүзиледи.

Мийнет кодексиниң 75-статьясына муўапық мийнет шәртнамас төмендеги мүддетлерде дүзиледи.

1. Белгисиз мүддетке.
2. Бес жылдан артық болмаған белгили мүддетке.
3. Белгили жумысты орынлаў мүддети көзде тутылған жағдайда.

Белгисиз мүддетке жумысқа кирген хызметкер кәрханада қалеген ўақытқа шекем жумыс ислеўи мүмкин. Тәрәплердиң келисиўинде бул көрсетиледи хәм арзада мени усы кәрханаға жумысқа қабыл етиўиңизди соранаман деп жазса, кәрхана басшысы өзиниң буйрығында мүддетти көрсетпейди.

Бес жылдан артық болмаған белгили мүддетке жумысқа қабыл етилген хызметкерди кәрхана басшысы (ямаса хызметкер) мүддет келгенде жумыс ислетиўди (ислеўди), қалемесе бир-бирин ескертеди.

Белгили жумысты орынлаў мүддетине мәселен, капитал ремонт ислеў, жобаластырылған илимий жумысларды орынлаў х.т.б. киреди.

Жумысқа қабыллаўды тийкарсыз бийкарлаў қадаған етиледи. Жумысқа қабыл етиўде жынысы, расасы, миллети, тили, социаллық келип шығыўы, мүлклик жағдайы, динге болған қатнасы, исеними хәм жәмәәт бирлеспелерине тийислиги, сондай ақ хызметкерлердиң исшеңлик қабилетине байланысы жоқ болған басқа жақларына қарай, қай бир бағдарда болмасын, олардың хуқықларын тиккелей ямаса тиккелей емес рәўиште шеклеўге, жеңилликлер берилиўге жол қойылмайды.

Жумысқа қабыл етиў кәрхана хәкимшилигиниң буйрығы менен рәсмий-лестириледи.

Кәрханада бес күннен артық ислеп атырған барлық хызметкерлерге мийнет дәптершеси дүзиледи.

Жумысқа қабыл етилип атырғанда жумыс алыўшы төмендеги хўжжетлерди көрсетиўи шәрт,

а) паспорт ямаса оның орнын басатуғын хўжжет (16 жасқа шекемги шахслар туўылғанлығы ҳаққындағы гўәалығын).

б) мийнет дәптершесин, егер жумысқа биринши мәртебе кири атырған болса турақлы жасап турған жеринен мағлыұматнама.

в) мийнет шәртнамасында арнаұлы қәнигелик, кәсип пенен ислеұ көрсетилген болса, арнаұлы билими хәққындағы хұжжетиде талап етиледи.

Мәселен, оқытыұшы арнаұлы дипломын, транспорт қуралын айдаұшы арнаұлы хұжжетиң көрсетиұи лазым. Инсанлардың ден саұлығы менен байланыслы жумысқа кириұшилерден бул хұжжетлерден тысқары ден саұлығы туұралы хұжжети де талап етиледи (шыпакерлер, мектепке шекемги тәрбия тараұында ислеитуғынлар, мектеп оқытыұшылары, азық-аұқат тараұларындағылар усылардың қатарына киреди).

г) әскерий мийнет хәм шақырыұшылар әскерий билетлерин, шақырылыұ гұұалықларын бериұлери керек.

Жумысқа қабыл етилиұде сынаұ мүддети белгилениұи мүмкин. Бул хәққында тәрәплер келисиұи керек. Сынаұ мүддети үш айдан аспаұы лазым.

Айырым хызметкерлер ушын сынаұ мүддети белгиленбейди. Олар дың қатарына жүкли хаяллар, үш жасқа толмаған баласы бар хаяллар, кәрхана ушын белгиленген квота есабынан жумысқа жиберилген шахслар, сондай-ақ алты ай мүддетке жумысқа қабыл етилген шахслар киреди.

Мийнет нызамларына муұапық кәрхана басшысы хызметкерлери басқа жумысқа көшириұи мүмкин. Басқа жумысқа көшириұ еки усыл менен әмелге асырылады.

1. Турақлы түрдеги.
2. Уақытша басқа жумысқа көшириұ.

Өзбекстан Республикасы МК ниң 94-статьясына муұапық хызметкерди турақлы рәуиште басқа жумысқа өткериұ ушын оның разылығы керек. Басшы ол хызметкерди сол кәрхананың өзинде турақлы басқа жумысқа өткериұи, бир жердеги басқа кәрханаға турақлы басқа жумысқа өткерилиұи мүмкин. Хызметкерлер басқа жумысқа өтиұден бас тартқанда мийнет шартнамасы улыұма тийкарда бийкар етиледи.

Өзбекстан Республика МК ниң 89-статьясы бойынша өндире зэрүрлиги менен жумыс ислеўши хызметкерлердиң разылығысыз-ақ мийнет шартнамаларын өзгертиўге тек технологиялық өндирис хэм мийнет шөлкемлестиўдеги өзгерислер болған жағдайларда ғана жол қойылады.

Администрация жумыс тоқтап қалған жағдайда хызметкерлердиң разылығысыз басқа жумысқа өткерий хуқықына ийе. Бирақ қәнийгели жумысқа өткерий хуқықына ийе. Бирақ қәнийгели жумысшыны қәнийгесиз ислерге өткерийи мүмкин емес.

Өзбекстан Республикасы МК ниң 98-статьясына муўапық мийнет шартнамасы төмендеги тийкарларда бийкар өтилиўи мүмкин.

1. Тәрәплер келискенде.
2. Тәрәплерден биреўиниң интасы менен.
3. Мүддети тамам болғанда.
4. Тәрәплердиң ықтыярына байланыслы болмаған жағдайларға муўапық.
5. Мийнет шартнамасында көзге тутылған тийкарларға муўапық.

Өзбекстан Республикасы МК ниң 98-102 статьяларында мийнет шартнамасын хызметкердиң интасы менен, жумыс бериўшиниң интасы менен бийкар етиў тийкарлары хэм усы қатнасларға байланыслы қағыйдалар көрсетилген.

Хызметкерлер жумыстан босатылыў ҳаққында кәсиплик аўқам комитетине билдирип, өзин қорғаўды талап етих хуқықына ийе. Администрация тек арнаўлы көрсетилген ҳәкимият ўазыйпаларын ийелеп турғанлар менен, таңлаў бойынша сайлап қойылатуғын ўазыйпалары ийелеп турғанлар менен тәртип ҳаққындағы нызамларға муўапық жумыстан босатылатуғынлар менен кәсиплик аўқам комитетиниң разылығысыз мийнет шартнамасын бийкарлаўи мүмкин.

Мийнет шартнамасын жумыс бериўшиниң интасы менен бийкар етиў тийкарларына төмендеги жағдайлар киредеи.

1. Технологиялық мийнет хэм өндиристи шөлкемлестириўде өзгерислер, хызметкерлердиң саны қысқарғанда ямаса кәрхана сапластырылғанда.

2. Хызметкерлердиң маманлығы жеткиликли болмағаны ямаса наўқаслығы нәтийжесинде бул иске ылайық емес екенлиги анықланған жағдайда.

3. Хызметкерлер өз мийнет ўазыйпаларын тураклы рәўиште бузғанда әўеле мийнет ўазыйпаларын бузғанлығы ушын хызметкердиң тәртипке шақырылғаны ямаса материаллық жуўапкершиликке тартылған яки ол жөнинде мийнет ҳаққындағы нызамларда көзге тутылған тәсир жасаў шаралары қолланылған күннен баслап бир жыл даўамында тәкирарлы түрде ҳәрекет ислеўи мийнет ўазыйпаларын тураклы рәўиште бузыў есапланады.

4. Хызметкерлердиң өз мийнет ўазыйпаларын бир мәрте турпайы рәўиште бузғанда.

5. Еки жумысты қатар ислейтуғын басқа адамды жумысқа қабыл еткенде.

6. Мүлик ийесиниң алмасыўы себепли кәрхананың басшысы менен шәртнамасы бийкарланғанда.

Буннан тысқары Өзбекстан Республикасы МК ниң 103,104,105,106-статьяларында да ҳәрқыйлы жағдайда мийнет шартнамаларының бийкарланыў себеплери көрсетилген.

Жумыстан босатылғанда ямаса мийнет шартнамасы бийкар етилгенде администрация буйрық жазады хэм мийнет дәптершесине анаў ямаса мынаў хызметкер не себепли жумыстан босатылғанлығы көрсетиледи. Жумыстан босатылған хызметкерге Өзбекстан Республикасы МК ниң 109-110 статьяларына муўапық напақа хэм ис ҳақы төленеди. Мийнет дәптершеси қолына бериледи. Мийнет дәптершесин қолына алған күннен баслап хызметкер жумыстан босатылған болып есапланады.

Өзбекстан Республикасы МК ниң 112-статьясында мийнет шартнамасын нызамға қайшы рәўиште бийкарлаў хэм хызметкерди нызамға

кайшы рәуиште басқа жумысқа өткергенлиги ушын жумыс бериўшини жуўапкершилиги көрсетилген.

Пайдаланылған әдебиятлар.

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.Т:Ўзбекистон, 2009-56.бет.
2. Ҳамрақулов.Р.Х, Қарибоев.К.К. «Қишлоқ хўжалик хайвонларини озиклан-тириш» Тошкент, 1999 йил.
- 3.Борисенко.Е.Я,Баранова.К.В.« Практикум по разведению сельскохозяйственных » Москва, Колос, 1984 г
4. Зокиров М.Д, Юсупов С.Ю «Биология қаракульский овцы» Ташкент «Фан» 1992. г. 203. стр.
5. Йулдашев, «Меҳнатни муҳафоза қилиш» «Меҳнат» Ташкент 1988 йил 265.б.
6. Кукенов У «Бозорни кузлаб» Журнал Ўзбекистон кишлок хужалиги, Тошкент. 2006. №11. 22-бет.
7. Куликов «Общая Зоотехния» Москва. Колос.1973. 158. стр
8. Мадаминов. К. Қорақўлчилик истиқболлари Журнал, зооветеринария Ташкент. 2007 йил.42-43 бет.
9. Мамадалиев .Ф «Ўзбекистонда эчкиликнинг ривожланиши». Тошкент. узбекистон кишлок хужалиги. 1991 йил.
10. Муртазин.Б., Қулдашев.О., Салоҳиддинова.Х журнал с/х Ўзбекистан № 2 2007 йил Тошкент. 18-бет.
11. Ризаев .Ж. Жуншунослик. Самарканд, 1986 йил.
12. Тавриэлов.М. МЧ Специализация Каракулеводства Ташкент. меҳнат 1985. г
13. Тереньтев Домашние овцев-ва и козоводства Алма-ата «Кайнар» 1987 г.
14. Турганбаев Р У Качество продукции – успех селекций Сборник научных трудов, Нукусский филиал ТашГАУ. Каракалпакстан. 2006 жыл. 49-бет

15. Турганбаев Р У Подбор – основа селекций. Сборник научных трудов. Нукусский филиал ТашГАУ. Каракалпакстан, 2006 жыл. 44-бет
16. Турганбаев Р. У Автореферат дисс на соис учен. степени кандидата с-х наук. Ташкент 1993. 21. стр
17. Узбекистон Республикаси президентининг «Шахсий ердამчи, дехкон ва фермер хужаликларида чорва молларини купайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ва чорва махсулотларини ишлаб чиқаришни кенгайтириш бўйича қушимча чора ва тадбирлар ҳақида» № 842 қарори 21-апрел 2008 йил.
18. Юсупов С. Ю. и др. Рекомендации по управлению и пользованию пастбищами. Ташкент. 2007. г. материалы проекта «Создание Нурата-Кызылкумского биосферного резервата». Ташкент. 2007. г.
19. Хожибеков. С. ва бошқалар Эчкидан мол қилинг, Журнал Узбекистон кишлоқ хўжалиги, Тошкент №5. 2004 .йил. 29-бет.
20. Ешқилилик лекция текстлери, ТашМАУ Нөкис филили 2004 жыл.
21. Ерохин А. И., Соколов В. В., Куц Г. А., Хромченков В. Д., Задумина В. И. Козоводство — М.: , МСХА, 2001. г.
22. ru.wikipedia.org/wiki/Козоводство
23. Колосов Ю. А. и др [Основы козоводства.; ; Феникс; 2001 г.; 128 стр.; 5-222...](#)

Сайтлар:

1. - www.vetplus.ru
2. - forum.vetdoctor.ru
3. - WWW.ZZ.RU
4. - WWW.AGRONEWS.RU
5. www.dapk.dp.ua/tvr/tvr3.htm
6. dic.academic.ru/dic.nsf/mas/22732/козоводство
7. www.kozovodstvo.ru

Қосымшалар

